

શ્રી કર્તા-કર્મ અધિકાર કળશ ૪૬ થી ૯૯ ગાથા ૬૯ થી ૧૪૪

કળશ-૪૬

ઉત્થાનિકા :-હવે પ્રથમ તે સ્વાંગને [જે] જ્ઞાન યથાર્થ જાણી લે છે તે જ્ઞાનના મહિમાનું કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * 'આ લોકમાં હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા તો એક કર્તા છું અને
* આ ક્રોધાદિ ભાવો મારાં કર્મ છે.'
- (૨) * એવી અજ્ઞાનીઓને જે કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે.
* તેને બધા તરફથી શમાવતી (-મટાડતી) જ્ઞાનજ્યોતિ સ્ફુરાયમાન થાય છે.
- (૩) * કેવી છે કે જ્ઞાનજ્યોતિ ? જે પરમ ઉદાત્ત છે અર્થાત્ કોઈને આધિન નથી,
* જે અત્યંત ધીર છે અર્થાત્ કોઈ પ્રકારે આકુળતારૂપ નથી અને
- (૪) * પરની સહાય વિના જુદાં જુદાં દ્રવ્યોને પ્રકાશવાળો જેનો સ્વભાવ હોવાથી
* જે સમસ્ત લોકાલોકને સાક્ષાત્ કરે છે—પ્રત્યક્ષ જાણે છે.

કળશામૃત :-

- (૧) * ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મા હું એક કર્તા છું અને
ક્રોધાદિ આ મુજ કર્મ છે અજ્ઞાની માને એમ ને;
- (૨) * કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ કરતો રહે આ લોકમાં,
તેને શમાવતી જ્ઞાનજ્યોતિ સ્ફુરાયમાન થતી અહા !
- (૩) * તે જ્ઞાનની જ્યોતિ પરમ ઉદાત્ત—સ્વાધીન છે અને
અતિ ધીર-આકુળતા રહિત છે જ્ઞાનજ્યોતિ તે અને
- (૪) * પરની સહાય વિના પ્રકાશે તે સહુએ દ્રવ્યને,
પ્રત્યક્ષ જાણે તેથી જે આ લોક તેમ અલોકને.

ગાથા - ૬૯, ૭૦

ઉત્થાનિકા :-હવે, જ્યાં સુધી આ જીવ આસવના અને આત્માના વિશેષને (તફાવતને) જાણે નહિ ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની રહ્યો થકો, આસવોમાં પોતે લીન થતો, કર્મોનો બંધ કરે છે એમ ગાથામાં કહે છે :-

- ગાથા :-
- * આત્મા અને આસવ તણો, જ્યાં ભેદ જીવ જાણે નહીં, ક્રોધાદિમાં સ્થિતિ ત્યાં લગી અજ્ઞાની એવા જીવની. ૬૯.
 - * જીવ વર્તતાં ક્રોધાદિમાં સંચય કરમનો થાય છે, સહુ સર્વદર્શી એ રીતે બંધન કહે છે જીવને. ૭૦

ટીકામૃત :-

(૧) [જ્ઞાનીની ધર્મક્રિયા :]

- (i) * તાદાત્મ્યસિદ્ધ સંબંધ છે આ આત્મા ને જ્ઞાનમાં, વિશેષ નથી તેથી ન કાંઈ ભેદ તેમાં દેખતાં;
- (ii) * નિઃશંકતાથી વર્તતો પોતાપણે નિજ જ્ઞાનમાં, તે જ્ઞાનની ક્રિયા સ્વભાવસ્વરૂપ હોવાથી અહા;
- (iii) * નિષેધ્ય નથી [પણ છે ખરે તે ધર્મરૂપ ક્રિયા યથા], એ રીત જ્ઞાની આત્મા કરતો અહો જાણનક્રિયા.

(૨) * [અજ્ઞાનીની અધર્મક્રિયા :]

- (i) * સંયોગસિદ્ધ સંબંધ છે આ આત્મા-ક્રોધાદિમાં અજ્ઞાનને કારણ, પરંતુ ન ભેદ તેમાં દેખતાં;
- (ii) * તેથી અભેદપણે નિઃશંક થઈ અહો ક્રોધાદિમાં, પોતાપણે વર્તન કરતો [તેહ અજ્ઞાની મહા];
- (iii) * પરભાવભૂત હોવાથી ક્રોધાદિ ક્રિયા નિષેધ્ય છે, પણ છે સ્વભાવસ્વરૂપ તે અધ્યાસ એવો હોઈને;
- (iv) * અજ્ઞાની ક્રોધાદિરૂપે ને રાગરૂપે પરિણમે, વળી મોહરૂપે પરિણમે [અજ્ઞાનતાને કારણે]

(૩) * [અજ્ઞાનીની અનાદિકાલિન કર્તાકર્મ પ્રવૃત્તિ :-]

- (i) * અજ્ઞાનભાવથી આ રીતે આ આત્મા અજ્ઞાનીનો, તે જ્ઞાનના પરિણમનમાત્ર સહજ અવસ્થા ત્યાગતો;
- (ii) * ક્રોધાદિના વ્યાપારરૂપ પ્રવર્તતો પ્રતિભાસતો, એવો અહો એ આત્મા ક્રોધાદિનો કર્તા થતો;
- (iii) * ને જ્ઞાનના પરિણમનરૂપ પ્રવૃત્તિથી છે જે જુદા, ક્રિયામાણરૂપે અંતરંગે ઊપજતાં પ્રતિભાસતા;

- (iv) * કોધાદિ એ ભાવો સહુ છે કર્મ તે કર્તા તણા,
[આત્મા અને આસવ તણા એકત્વથી જે ઊપજતા.]
- (v) * અનાદિકાલિનની થયેલી આ રીતે અજ્ઞાનથી
પ્રવૃત્તિ કર્તાકર્મની છે [જીવની ને બંધની]
- (૪) * [કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિથી અજ્ઞાનીને કર્મનો બંધ થાય છે :]
- (i) * આ રીત નિજ અજ્ઞાનને કારણ [અરે] આ આત્મા,
* કર્તા-કરમના ભાવથી રે વર્તતાં કોધાદિમાં;
- (ii) * કોધાદિની જ પ્રવૃત્તિમય પરિણામના નિમિત્તથી,
* પોતે જ નિજના ભાવથી પરિણામન રે [નિજનું] કરી-
- (iii) * પુદ્ગલ કરમ સંચિત થતું [એ વાત સર્વજ્ઞે કહી].
* આ રીત જીવ-પુદ્ગલ તણો, અવગાહ એકબીજા મહીં
- (iv) * લક્ષણ અહો છે જેહનું, એ બંધરૂપ સંબંધની,
* સિદ્ધિ થતી [જીવમાં અહો બસ જીવના અજ્ઞાનથી].
- (૫) * [કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ અને બંધને એકબીજાનો આશ્રય નથી :]
- (i) * અનેકઆત્મક હો છતાંય પ્રવાહરૂપ (અનાદિથી)
* હોવાથી, જેમાં દોષ છતરેતર તણો આશ્રય નથી
- (ii) * છે બંધ એવો, તે નથી, કે જેહ છે અજ્ઞાનનું
* નિમિત્ત, જેહ નિમિત્ત છે કરતા-કરમ પ્રવૃત્તિનું.

ટીકા : [Slightly modified]

(૧) [જ્ઞાનીની ધર્મક્રિયા :]

- (i) * જેમને તાદાત્મ્યસિદ્ધ સંબંધ છે એવા આત્મા અને જ્ઞાનમાં
* વિશેષ (તફાવત, જુદાં લક્ષણો) નહિ હોવાથી તેમનો ભેદ (જુદાપણું) નહિ દેખતો થકો,
- (ii) * આ આત્મા જેમ, નિઃશંકપણે જ્ઞાનમાં પોતાપણે વર્તે છે, અને
* ત્યાં (જ્ઞાનમાં પોતાપણે) વર્તતો તે,
- (iii) * જ્ઞાનક્રિયા સ્વભાવભૂત હોવાથી નિષેધવામાં આવી નથી માટે,
* જાણે છે—જાણવારૂપ પરિણમે છે.

(૨) [અજ્ઞાનીની અધર્મક્રિયા :]

- (i) * તેવી રીતે, જેમને સંયોગસિદ્ધ સંબંધ છે એવા આત્મા અને કોધાદિ આસવોમાં
* પણ પોતાના અજ્ઞાનભાવને લીધે,
- (ii) * તેમનો વિશેષ નહિ જાણતો થકો તેમનો ભેદ દેખતો નથી
* ત્યાં સુધી નિઃશંક રીતે કોધાદિમાં પોતાપણે વર્તે છે, અને

- (iii) * ત્યાં (ક્રોધાદિમાં પોતાપણે) વર્તતો તે,
* જોકે ક્રોધાદિ ક્રિયા પરભાવભૂત હોવાથી નિષેધવામાં આવી છે
- (iv) * તોપણ તે સ્વભાવભૂત હોવાનો તેને અધ્યાસ હોવાથી,
* ક્રોધરૂપ પરિણમે છે, રાગરૂપ પરિણમે છે, મોહરૂપ પરિણમે છે.

(3) [અજ્ઞાનીની અનાદિકાલિન કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ :]

- (i) * હવે અહીં, જે આ આત્મા પોતાના અજ્ઞાનભાવને લીધે,
* જ્ઞાનભવનમાત્ર જે સહજ ઉદાસીન (જ્ઞાતાદ્રષ્ટામાત્ર) અવસ્થા તેનો ત્યાગ કરીને
- (ii) * અજ્ઞાનભવનવ્યાપારરૂપ અર્થાત્ ક્રોધાદિવ્યાપારરૂપ પ્રવર્તતો પ્રતિભાસે છે
* તે કર્તા છે;
- (iii) * અને જ્ઞાનભવનવ્યાપારરૂપ પ્રવર્તનથી જુદાં,
* જે ક્રિયામાણપણે અંતરંગમાં ઉત્પન્ન થતાં પ્રતિભાસે છે,
- (iv) * એવાં ક્રોધાદિક તે, (તે કર્તાનાં) કર્મ છે.
[કે જે આત્મા અને આસ્રવના તફાવતને નહિ જાણવાથી ઉત્પન્ન થાય છે.]
- (v) * આ પ્રમાણે અનાદિ કાળની અજ્ઞાનથી થયેલી
* આ (આત્માની) [જીવની અને બંધની] કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે.

(૪) * [કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિથી અજ્ઞાનીને કર્મનો બંધ થાય છે :]

- (i) * એ રીતે પોતાના અજ્ઞાનને લીધે [આ આત્માને]
* કર્તાકર્મભાવ વડે ક્રોધાદિમાં [વર્તતાં]
- (ii) * તે જ ક્રોધાદિની પ્રવૃત્તિરૂપ પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને
* પોતે પોતાના ભાવથી જ પરિણમતું
- (iii) * પૌદ્ગલિક કર્મ એકઠું થાય છે [એમ સહુ સર્વદર્શીએ કહ્યું છે]
* આ રીતે જીવ અને પુદ્ગલનો, પરસ્પર અવગાહ
- (iv) * જેનું લક્ષણ છે એવા સંબંધરૂપ બંધ
* [જીવમાં તેના અજ્ઞાનને કારણે] સિદ્ધ થાય છે.

(૫) * [કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ અને બંધ એકબીજાના આશ્રય વિના અનાદિથી એક પ્રવાહરૂપ વર્તે છે :]

- (i) * અનેકાત્મક હોવા છતાં (અનાદિ) એક પ્રવાહપણે
* હોવાથી, જેમાંથી ઇતરેતરાશ્રય દોષ
- (ii) * દૂર થયો છે એવો તે બંધ,
* કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જે અજ્ઞાન તેનું નિમિત્ત છે.

ગાથા - ૭૧

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે આ કર્તા કર્મની પ્રવૃત્તિનો અભાવ ક્યારે થાય છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :- આ જીવ જ્યારે આસવોનું તેમ નિજ આત્મા તણું,
જાણે વિશેષાંતર તદા બંધન નહીં તેને થતું. ૭૧.

ટીકામૃત:-

(૧) [આત્મા અને આસવોનું જુદાપણું :-]

- (i) * સ્વભાવમાત્ર જ વસ્તુ છે ને ભવન 'સ્વ'નું સ્વ-ભાવ છે, છે તેથી જ્ઞાનનું પરિણમન તે આત્મા જ ખરે અને
- (ii) * ક્રોધાદિનું પરિણમન [પણ] ક્રોધાદિ છે નિશ્ચયનયે, વળી જ્ઞાનનું પરિણમન જે, નથી ક્રોધનું પરિણમન તે;
- (iii) * જ્યમ જ્ઞાનના પરિણમનમાં બસ જ્ઞાનમાત્ર જણાય છે, કિંતુ નહીં ક્રોધાદિ એ પરિણમનમાંહી જણાય છે.
- (iv) * છે ક્રોધનું પરિણમન જે, નથી જ્ઞાનનું પરિણમન તે, ક્રોધાદિના પરિણમનમાં જ્યમ ક્રોધ માત્ર જણાય છે,
- (v) * કિંતુ નહીં ત્યમ જ્ઞાન એ પરિણમન માંહી જણાય છે.

[આ રીતે] આત્મા અને ક્રોધાદિને નથી એકવસ્તુપણું ખરે.

(૨) [કર્તાકર્મ પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ તથા બંધનો નિરોધ :]

- (i) * આત્મા અને આસવ તણો દેખી તફાવત આ રીતે, આ જીવ જ્યારે ભિન્નતાને જાણતો તે બે વિષે;
- (ii) [ને ત્યારે] * અજ્ઞાનથી ઊપજેલ એવી કર્તૃ-કર્મની પ્રવૃત્તિ, અનાદિની હોવા છતાં પણ નિવૃત્તિ તેની થતી;
- (iii) * ત્યારે અહો અજ્ઞાનના નિમિત્તથી થાતો હતો, પુદ્ગલ કરમનો બંધ તે [સ્વયમેવ] પણ નિવૃત્ત થતો;
- (iv) * ને એમ થાતાં જ્ઞાનમાત્રથી બંધના નિરોધની, સિદ્ધિ થતી [આત્મા અને ક્રોધાદિના બે ભેદથી.]

ટીકા :- [Slightly Rearranged]

(૧) [આત્મા અને આસવોનું જુદાપણું :]

- (i) * આ જગતમાં વસ્તુ છે તે સ્વભાવમાત્ર જ છે, અને 'સ્વ'નું ભવન તે સ્વ-ભાવ છે [અર્થાત્ પોતાનું જે થવું-પરિણમવું તે સ્વભાવ છે];
- * માટે નિશ્ચયથી જ્ઞાનનું થવું-પરિણમવું તે આત્મા છે અને

- (ii) * ક્રોધાદિનું થવું—પરિણમવું તે ક્રોધાદિ છે.
* વળી જ્ઞાનનું જે થવું—પરિણમવું છે તે ક્રોધાદિનું પણ થવું—પરિણમવું નથી.
- (iii) * કારણ કે જ્ઞાનના થવામાં (-પરિણમવામાં) જેમ જ્ઞાન થતું માલૂમ પડે છે.
* તેમ ક્રોધાદિક પણ થતાં માલૂમ પડતાં નથી;
- (iv) * અને ક્રોધાદિકનું જે થવું—પરિણમવું તે જ્ઞાનનું પણ થવું—પરિણમવું નથી,
* કારણ કે ક્રોધાદિના થવા (-પરિણમવામાં) જેમ ક્રોધાદિ થતાં માલૂમ પડે છે.
- (v) * તેમ જ્ઞાન પણ થતું માલૂમ પડતું નથી.
* આ રીતે આત્માને અને ક્રોધાદિકને નિશ્ચયથી એકવસ્તુપણું નથી.
- (૨) [કર્તા-કર્મ પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ તથા બંધનો નિરોધ :]**
- (i) * આ પ્રમાણે આત્મા અને આસ્રવોનો વિશેષ (-તફાવત) દેખવાથી
* જ્યારે આ આત્મા તેમનો ભેદ (ભિન્નતા) જાણે છે
- (ii) * ત્યારે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી (પરમાં) કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ
* આ આત્માને અનાદિની હોવા છતાં પણ નિવૃત્ત થાય છે;
- (iii) * તેની નિવૃત્તિ થતાં અજ્ઞાનના નિમિત્તે થતો
* પૌદ્ગલિક દ્રવ્યકર્મનો બંધ પણ નિવૃત્ત થાય છે.
- (iv) * એમ થતાં, જ્ઞાનમાત્રથી જ બંધનો નિરોધ
* [આત્મા અને ક્રોધાદિ એ બેનો ભેદ થતાં] સિદ્ધ થાય છે.

ગાથા - ૭૨

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે જ્ઞાનમાત્રથી જ બંધનો નિરોધ કઈ રીતે છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :- અશુચિપણું, વિપરીતતા એ આસવોના જાણીને,
વળી જાણીને દુઃખકારણો, એથી નિવર્તન જીવ કરે. ૭૨.

ટીકામૃત :-

(૧) [પારિગ્રાહ-૧ આત્મા અને આસવોનું વિશેષાંતર જાણતાં જ્ઞાનમાત્રથી જ બંધનો નિરોધ:]

- (૧) [અશુચિપણું :] * જ્યમ જળ મહીં શેવાળ છે તે મેલ છે તેવી રીતે,
આત્મા મહીં આ આસવો પણ મળરૂપે વેદાય છે;
- (૨) * તેથી અશુચિ છે અને ભગવાન આત્મા તો સદા,
નિર્મળ અતિ ચૈતન્યમય જ્ઞાયક [જ] હોવાથી અહા;
- (૩) * અત્યંત શુચિ છે, પવિત્ર જ છે અને ઉજ્જવળ અહા !
[નિર્મળ સ્ફટિક સમાન છે, જ્ઞાતા અને દ્રષ્ટા સદા.]
- (૪) [વિપરીતતા :] * વળી, આસવોને જડસ્વભાવપણું જ હોવાથી સદા,
તેઓ સ્વને નહિ કે નહીં પરને કદીયે જાણતા;
- (૫) * પણ અન્ય દ્વારા આસવો એ જાણવામાં આવતા,
તેથી અચેતન છે અને ભગવાન આત્મા તો સદા;
- (૬) * વિજ્ઞાનધનમયતા સ્વયં હોવાથી છે ચેતક અહા!
ચેતન્યથી તદ્દરૂપ આત્મા જાણતો સહુને સદા.
- (૭) [દુઃખ કારણ :] * આકુળતા ઉપજાવતાં દુઃખકારણો આસવ કહ્યાં,
ભગવાન આત્મા તો રહિત આકુળતાથી છે સદા;
- (૮) * તેથી નથી કારણ તથા તે કાર્ય કોઈનું કદા,
એવો અકારણ દુઃખનો જ સ્વભાવથી છે આતમા.
- (૯) [વિશેષાંતર :] * આત્મા અને આસવ તણો વિશેષ આ રીત દેખતાં,
એ બેય વચ્ચે ભેદને જાણે યદા આ આતમા;

(૧૦) [જ્ઞાનમાત્રથી જ કર્મબંધનો નિરોધ :]

- * ક્રોધાદિ આસવથી નિવૃત્તિ પામતો તત્કાળમાં,
[રાગાદિ પ્રત્યે રાગને તે છોડતો અભિપ્રાયમાં;]
- (૧૧) * જો તે નહીં નિવર્તતો આ રીત [આસવભાવથી]
તો ભેદજ્ઞાન તણી નથી તેને થઈ સિદ્ધિ ખરી;
- (૧૨) * આ નિવૃત્તિની સાથ તેથી જે અવિનાભાવ છે,
તે જ્ઞાનમાત્રથી કર્મબંધ તણો નિષેધ જ થાય છે.

(૨) [પારિગ્રાહ-૨ : જ્ઞાનમાત્રથી જ આસવોનો નિરોધ કઈ રીતે છે તેની ન્યાયપૂર્વક સિદ્ધિ :]

- (૧) * વળી આતમા ને આસવોનું ભેદજ્ઞાન કહ્યું અહીં,
તે જ્ઞાન કે અજ્ઞાન છે [સમજાવતાં તે ન્યાયથી;]
- (૨) * અજ્ઞાન છે જો જ્ઞાન તે તો આતમા-આસવ તણા,
અભેદજ્ઞાનથી કાંઈ પણ તેની થઈ ન વિશેષતા;
- (૩) * વળી જો પ્રવર્તે આસવોમાં જ્ઞાન તે તોપણ થઈ
ન વિશેષતા તે જ્ઞાનની અભેદજ્ઞાનથી પણ કંઈ.
- (૪) * ને જ્ઞાન તેહ નિવર્તતું જો આસવોના ભાવથી,
તો જ્ઞાનમાત્રથી બંધના નિરોધની સિદ્ધિ થતી.
- (૫) * અજ્ઞાનનો જે અંશ છે એવી ક્રિયાના નયતણું,
[ઉપરોક્ત રીતે ન્યાયપૂર્વક આ રીતે] ખંડન થયું.
- (૬) * વળી આતમાને આસવોના ભેદનું પણ જ્ઞાન છે,
પણ નિવૃત્તિ નથી આસવોથી તો ખરે નથી જ્ઞાન તે;
- (૭) * ને સિદ્ધિ એમ થતાં અહો છે જ્ઞાનનો જે અંશ તે,
એકાંત એવા જ્ઞાનનયનું પણ થયું ખંડન ખરે.

ટીકા :- [પારિગ્રાહ-૧ : આત્મા અને આસવોનું વિશેષાંતર જાણતાં જ્ઞાનમાત્રથી જ બંધનો નિરોધ :]

- (૧) * જળમાં શેવાળ છે તે મળ છે—મેલ છે;
* તે શેવાળની માફક આસવો મળપણે—મેલપણે અનુભવાતા
- (૨) * હોવાથી અશુચિ છે (-અપવિત્ર છે) અને ભગવાન આત્મા તો સદાય
* અતિ નિર્મળપણે ચૈતન્યસ્વભાવપણે જ્ઞાયક હોવાથી
- (૩) * અત્યંત શુચિ જ છે (-પવિત્ર જ છે; ઉજ્જ્વળ જ છે),
* [સ્ફટિક સમાન નિર્મળ છે અને સદાય જ્ઞાતા-દ્રષ્ટામાત્ર જ છે].
- (૪) * આ આસવોને જડસ્વભાવપણું હોવાથી તેઓ
* બીજા વડે જણાવાયોગ્ય છે (-કારણ કે જે જડ હોય તે પોતાને તથા પરને જાણતું નથી,
- (૫) * તેને બીજો જ જાણે છે—)
* માટે તેઓ ચૈતન્યથી અન્ય સ્વભાવવાળા છે, અને ભગવાન આત્મા તો,
- (૬) * પોતાને સદાય વિજ્ઞાનધનસ્વભાવપણું હોવાથી, પોતે જ ચેતક (-જ્ઞાતા) છે
* (-પોતાને અને પરને જાણે છે—) માટે ચૈતન્યથી અનન્ય સ્વભાવવાળો જ છે (અર્થાત્
ચૈતન્યથી અન્ય સ્વભાવવાળો નથી).

- (૭) * આસવો આકુળતા ઉપજાવનારા હોવાથી દુઃખના કારણો છે,
* અને ભગવાન આત્મા તો, સદાય નિરાકુળતા-સ્વભાવને લીધે
- (૮) * કોઈનું કાર્ય તેમજ કાંઈનું કારણ નહિ હોવાથી,
* [સ્વભાવથી જ] દુઃખનું અકારણ જ છે (અર્થાત્ દુઃખનું કારણ નથી).
- (૯) * આ પ્રમાણે વિશેષ (-તક્ષવત) દેખીને જ્યારે આ આત્મા,
* આત્મા અને આસવોનો ભેદ જાણે છે
- ૧૦) * તે જ વખતે કોઠાદિ આસવોથી નિવૃત્ત થાય છે,
[અર્થાત્ રાગાદિ ભાવો પ્રત્યેના પ્રેમને તે અભિપ્રાયમાંથી છોડે છે;]
- ૧૧) * કારણ કે તેમનાથી જે નિવર્તતો ન હોય
* તેને આત્મા અને આસવોના પારમાર્થિક (સાચા) ભેદજ્ઞાનની સિદ્ધિ જ થઈ નથી,
- ૧૨) * માટે કોઠાદિ આસવોથી નિવૃત્તિ સાથે જે અવિનાભાવી છે
* એવા જ્ઞાનમાત્રથી જ અજ્ઞાનથી થતો જે પૌદ્ગલિક કર્મનો બંધ તેનો નિષેધ થાય છે.
- (૨) [પારિગ્રહ-૨ : જ્ઞાનમાત્રથી જ આસવનો નિરોધ કઈ રીતે છે તેની ન્યાયપૂર્વક સિદ્ધિ :-]
- (૧) * વળી, જે આ આત્મા અને આસવોનું ભેદજ્ઞાન છે.
* તે અજ્ઞાન છે કે જ્ઞાન છે? [તે સમજાવે છે.]
- (૨) * જો અજ્ઞાન છે તો આત્મા અને આસવોના
* અભેદજ્ઞાનથી તેની કાંઈ વિશેષતા ન થઈ.
- (૩) * અને જો તે જ્ઞાન છે તો (તે જ્ઞાન) આસવોમાં પ્રવર્તે છે કે તેમનાથી નિવર્ત્યું છે? જો આસવોમાં પ્રવર્તે છે તો પણ
* આત્મા અને આસવોના અભેદજ્ઞાનથી તેની કાંઈ વિશેષતા ન થઈ.
- (૪) * અને જો આસવોથી નિવર્ત્યું છે.
* તો જ્ઞાનથી જ બંધનો નિરોધ સિદ્ધ થયો કેમ ન કહેવાય? (સિદ્ધ થયો જ કહેવાય.)
- (૫) * અજ્ઞાનનો અંશ એવા ક્રિયાનયનું [ઉપરોક્ત રીતે ન્યાયપૂર્વક]
* આમ સિદ્ધ થવાથી ખંડન થયું.
- (૬) * વળી જે આત્મા અને આસવોનું ભેદજ્ઞાન છે તે પણ
* જો આસવોથી નિવૃત્ત ન હોય તો તે જ્ઞાન જ નથી
- (૭) * એમ સિદ્ધ થવાથી જ્ઞાનનો અંશ
* એવા (એકાંત) જ્ઞાનનયનું પણ ખંડન થયું.

કળશ-૪૭

ઉત્થાનિકા :-અહીં કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

(૧) પરપરિણતિને છોડતું,

(૨) ભેદના કથનોને તોડી પાડતું;

(૩) આ અત્યંત પ્રચંડ અને

(૪) અખંડ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ ઉદય પામ્યું છે.

(૫) અહો ! આવા જ્ઞાનમાં (પરદ્રવ્યના) કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિનો અવકાશ કેમ હોઈ શકે?

(૬) તથા પૌદ્ગલિક કર્મબંધ પણ કેમ હોઈ શકે? (ન જ હોઈ શકે.)

* [પરપરિણતિને છોડતું :] (પરના નિમિત્તે રાગાદિરૂપ પરિણમતું હતું તે પરિણતિને છોડતું ઉદય પામ્યું છે.)

* [ભેદના કથનોને તોડી પાડતું :] (મતિજ્ઞાન આદિ જે અનેક ભેદો કહેવાતા હતા તેમને દૂર કરતું ઉદય પામ્યું છે.)

* [અખંડ :] (જ્ઞેયોના નિમિત્તથી અને ક્ષયોપશમના વિશેષથી જ્ઞાનમાં જે અનેક ખંડરૂપ આકારો પ્રતિભાસમાં આવતા હતા તેમનાથી રહિત જ્ઞાનમાત્ર આકાર હવે અનુભવમાં આવ્યો છે.)

* [અત્યંત પ્રચંડ :] (પરના નિમિત્તથી રાગાદિરૂપ પરિણમતું નથી, બળવાન છે.)

કળશામૃત :

(૧) * પરિણમતું જે પરના નિમિત્તે રાગ-દ્વેષાદિરૂપે,
તે પરિણતિને છોડતું આ જ્ઞાન પામ્યું ઉદયને;

(૨) * મતિજ્ઞાન આદિ અનેક ભેદ તણા સહુએ ભાવ જે,
દૂર કરે તેમને આ જ્ઞાન પામ્યું ઉદયને;

(૩) * બળવાન જ્ઞાયકભાવની દ્રષ્ટિ થઈ તે કારણે,
પ્રચંડ છે અત્યંત જે, આ જ્ઞાન પામ્યું ઉદયને;

(૪) * જ્ઞેયો તણા નિમિત્તથી ખંડિત હતું જે જ્ઞાન તે
ખંડોથી રહિત અખંડરૂપે જ્ઞાનમાત્ર જણાય છે;

(૫) * આત્મા અને પરદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ કર્તાકર્મની,
આવા અહો! આ જ્ઞાનમાં અવકાશને નથી પામતી;

(૬) * વળી પૌદ્ગલિક કર્મો અને આ આતમાના બંધની,
આવા અહો! આ જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે નહીં.

ગાથા - ૭૩

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે કઈ વિધિ થી (-રીતથી) આ આત્મા આસવોથી નિવર્તે છે? તેના ઉત્તરરૂપ

ગાથા કહે છે :-

ગાથા :- છું એક, શુદ્ધ, મમત્વહીન હું, જ્ઞાનદર્શન પૂર્ણ છું;
એમાં રહી સ્થિત, લીન એમાં શીઘ્ર આ સૌ ક્ષય કરું. ૭૩

ટીકામૂલ :-

- (૧) [“એક :”] (i) * પ્રત્યક્ષ ખંડ રહિત જ્યોતિ અનંત હું ચિન્માત્ર છું,
નથી આદિ કે નથી અંત એવા ઉદયરૂપ હું નિત્ય છું;
- (ii) * વિજ્ઞાનઘનનિજભાવમયતાને લીધે હું “એક” છું,
[આચાર્યશ્રીએ આ રીતે વર્ણન કર્યું છે “એક”નું.]
- (૨) [“શુદ્ધ”] * કર્તાદિ ષટ્કારક તણી હું પ્રક્રિયાથી પાર છું,
નિર્મળ અહો એવી અનુભૂતિમાત્રથી હું “શુદ્ધ” છું.
- (૩) [“મમત્વહીન”] (i) * પુદ્ગલ દરવ છે સ્વામી જેનું ક્રોધ આદિ ભાવ તે,
એના અનેકપણા તણા જે સ્વામીરૂપ ન પરિણામે
- (ii) * કદીયે, અહા એવો હું છું તેથી જ મમતારહિત છું,
[આચાર્યશ્રીએ આ રીતે “મમત્વહીન” વિષે કહ્યું.]
- (૪) [“જ્ઞાનદર્શન (i) * વસ્તુસ્વભાવ વડે અહો ચિન્માત્રજ્યોતિ આત્મ હું,
પૂર્ણ”] સામાન્ય તેમ વિશેષથી પરિપૂર્ણતા હોવાથી હું;
- (ii) * છું “જ્ઞાન ને દર્શન વડે પરિપૂર્ણ” આત્મ દ્રવ્ય હું,
આવો ખરે આકાશ આદિ જેમ વસ્તુવિશેષ છું.
- (૫) [ચૈતન્યના અનુભવ વડે ક્રોધાદિનો ક્ષય :]
- (i) * તેથી હવે હું સમસ્ત પરપ્રવૃત્તિને નિવૃત્ત કરી,
આ આત્મના જ સ્વભાવમાં તેથી અહો નિશ્ચલ રહી;
- (ii) * પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી વિશેષરૂપ ચૈતન્યમાં,
કલ્લોલ ચંચળ જે થતાં નિરોધ કરીને તેમનાં;
- (iii) * અજ્ઞાનથી જે ઉપજતાં મુજ આત્મમાં એ ભાવ સૌ,
ચૈતન્યનો અનુભવ કરેતો ક્રોધ આદિ ક્ષય કરું.
- (૬) [વહાણ-વમળનું દ્રષ્ટાંત]
- (i) * [ક્રોધાદિનો હું ક્ષય કરું-] નિશ્ચય કરી આત્મા મહીં,
સમુદ્રના વમળો અહો પકડેલ લાંબા સમયથી

- (ii) * એવા વહાણને છોડી દે, ત્યમ છોડી સર્વ વિકલ્પને,
જલદી વમન કરી નાખતો એવો અહો છે આત્મ તે;
(iii) * અવિકલ્પ અવિચળ શુદ્ધ આત્મને અહો અવલંબીને,
વિજ્ઞાનઘન થઈ એ આત્મા સૌ આસવોનો ક્ષય કરે.

ટીકા :- (Slightly Modified)

(૧) * [“એકઃ”]

૧. * હું આ આત્મા-પ્રત્યક્ષ અખંડ અનંત ચિન્માત્ર જ્યોતિ-
* અનાદિ-અનંત નિત્ય ઉદયરૂપ
૨. * વિજ્ઞાનઘન સ્વભાવભાવપણાને લીધે એક છું,
* [આ રીતે આચાર્યશ્રીએ “એક” બોલનું વર્ણન કર્યું.]

(૨) [“શુદ્ધઃ”]

- * (કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ સ્વરૂપ) સર્વ કારકોના સમૂહની
પ્રક્રિયાથી પાર ઊતરેલી
* જે નિર્મળ અનુભૂતિ તે અનુભૂતિમાત્રપણાને લીધે શુદ્ધ છું;

(૩) [“મમત્વહીન” :]

- ૧ * પુદ્ગલ દ્રવ્ય જેનું સ્વામી છે એવું જે ક્રોધાદિભાવોનું
* વિશ્વરૂપપણું (અનેકરૂપપણું) તેના સ્વામીપણે પોતે
૨ * સદાય નહિ પરિણમતો હોવાથી મમતારહિત છું.
* [આ રીતે આચાર્યશ્રીએ “મમત્વહીન” બોલની વ્યાખ્યા કરી.]

(૪) [“જ્ઞાનદર્શનપૂર્ણઃ”]

- ૧ * ચિન્માત્ર જ્યોતિનું (આત્માનું) વસ્તુસ્વભાવથી જ,
* સામાન્ય અને વિશેષ વડે પરિપૂર્ણપણું (આખાપણું) હોવાથી,
૨ * હું જ્ઞાનદર્શન વડે પરિપૂર્ણ છું.
* આવો હું આકાશાદિ દ્રવ્યની જેમ પારમાર્થિક વસ્તુવિશેષ છું.

(૫) [ચેતન્યના અનુભવ વડે ક્રોધાદિનો ક્ષય :]

- ૧ * તેથી હવે હું સમસ્ત પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ વડે
* આ જ આત્મસ્વભાવમાં નિશ્ચળ રહેતો થકો,
૨ * સમસ્ત પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી વિશેષરૂપ ચેતનમાં થતા-
* જે ચંચળ કલ્લોલો તેમના નિરોધ વડે
૩ * પોતાના અજ્ઞાન વડે આત્મામાં ઉત્પન્ન થતાં જે આ

- * કોઘાદિક ભાવો તે સર્વને આને જ (આ ચૈતન્યસ્વરૂપને જ) અનુભવતો થકો ક્ષય કરું છું,
- (૬) * [વહાણ-વમળનું દ્રષ્ટાંત :]
- (૧) * [કોઘાદિ આસ્રવોનો હું ક્ષય કરું] એમ આત્મામાં નિશ્ચય કરીને
 - * સમુદ્રના વમળો ઘણા વખતથી પકડેલા વહાણને
- (૨) * જેમ છોડી દે છે તેમ જેણે સર્વ વિકલ્પોને
 - * જલદી વમી નાખ્યા છે એવો
- (૩) * નિર્વિકલ્પ અચલિત નિર્મળ આત્માને અવલંબતો
 - * વિજ્ઞાનઘન થયો થકો આ આત્મા આસ્રવોથી નિવર્તે છે.

ગાથા - ૭૪

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે જ્ઞાન થવાનો અને આસ્રવોની નિવૃત્તિનો સમકાળ (એક કાળ) કઈ રીતે છે? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે :-

ગાથા :- આ સર્વ જીવનિબદ્ધ, અધુવ, શરણહીન, અનિત્ય છે,
એ દુઃખ, દુઃખફળ જાણીને એનાથી જીવ પાછો વળે. ૭૪.

ટીકામૂત :-

(૧) [“જીવનિબદ્ધ” :]

૧. * જ્યમ લાખ વૃક્ષની સાથ ઘાતક-વધ્યરૂપે બદ્ધ છે,
તેવી જ રીતે આસ્રવો આ ‘જીવ સાથે બદ્ધ’ છે;
૨. * સ્વભાવની વિરુદ્ધતા છે લાખ ને વૃક્ષો મહીં,
નથી લાખ વૃક્ષ જ તેથી ને આ આસ્રવો જીવ જ નથી.

(૨) [“અધુવ” :]

૧. * વાઈ [જ્વરા]ના વેગ સમ વધ-ઘટપણું જે પામતા;
તે આસ્રવો ‘અધુવ’ છે ધુવ છે અહો ચૈતન્ય આ.

(૩) [“અનિત્ય” :]

૧. * શીતદાહજ્વરની જેમ ક્રમસર આસ્રવો આ ઉપજતાં,
[કદી પાપ તો કદી પુણ્ય એમ અનુક્રમે તેઓ થતાં;]
તેથી ‘અનિત્ય’ કહ્યાં અહો [આ અશુભ ને શુભ ભાવને,]
વિજ્ઞાનઘન નિજભાવ છે તે જીવ છે નિત્ય જ ખરે.

(૪) [“અશરણ” :]

- ૧ * વીર્યસ્ખલન ક્ષણે જ દારૂણ કામ પામે નાશને,
રોકી શકાય ન કોઈથી તે કામસેવનને વિષે;
- ૨ * ત્યમ નાશ પામે આસ્રવો જે સમય કર્મોદય છૂટે,
રોકી શકાય ન જેમને તે આસ્રવો ‘અશરણ’ છે.
- ૩ * પોતાથી રક્ષિત સહજ ચિત્-શક્તિસ્વરૂપ જ જીવ જે,
બસ માત્ર તે જ શરણ સહિત છે [અન્ય કો નહિ શરણ છે.]

(૫) ૧. [“દુઃખરૂપ”:] * આકુળતામય આસ્રવો જ સદાય દુઃખસ્વરૂપ છે;
આકુળતાથી રહિત છે તે જીવ સુખસ્વરૂપ છે.

- (૬) [“દુઃખફળરૂપ”] * જેઓ અનાગત કાળમાં આકુળતા ઉપજાવશે,
તે પુદ્ગલોના હેતુ આસ્રવભાવ દુઃખફળરૂપ છે;
૨. * પણ સર્વ પુદ્ગલ કરમનો હેતુ કદી આ જીવ નથી,
[છે જીવ તો સુખરૂપ] તેથી દુઃખફળરૂપ તે નથી.

(૭) [“આસ્રવોની નિવૃત્તિ અને ભેદજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સમકાળ” :]

૧. * આ રીત આસ્રવ-જીવનું વિભાગજ્ઞાન થતાં જ જે, વિપાક કર્મતણો શિથિલ જેમાં થયો છે જીવ તે;
૨. * ખંડિત થતાં ઘનઘોર વાદળ ફેલતો વિસ્તાર જે, અસંકુચિત વિકાસ તેનો થાય ચિત્-શક્તિ વડે;
૩. * જ્યમ જ્ઞાનઘનનિજભાવ થાતો જાય છે આ આત્મા, ત્યમ આસ્રવો નિવૃત્ત થાતાં જાય છે સમકાળમાં;
૪. * જ્યમ આસ્રવો નિવૃત્ત થાતાં જાય છે જેવી રીતે, ત્યમ જ્ઞાનઘનનિજભાવ થાતો જાય છે તેવી જ રીતે;
૫. * સમ્યક્ પ્રકારે આસ્રવોથી જેટલો નિવર્તતો, વિજ્ઞાનઘન નિજભાવરૂપે તેટલો જ થતો અહો !
૬. * સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાનઘન નિજભાવ થાતો જેટલો, નિવર્તતો સમ્યક્ પ્રકારે તેટલો આત્મા અહો !
૭. * આ રીત નિવૃત્તિ આસ્રવોની, ઉત્પત્તિ સદ્જ્ઞાનની; સમકાળમાં જ થતી અહો ! [સમજાવીયું કરુણા કરી.]

ટીકા : [Slightly Modified :]

(૧) [“જીવનિબદ્ધ” :]

(૧) * વૃક્ષ અને લાખની જેમ વધ્ય-ઘાતકસ્વભાવપણું હોવાથી

* આસ્રવો જીવ સાથે બંધાયેલા છે;

(૨) * પરંતુ અવિરુદ્ધસ્વભાવપણાનો અભાવ હોવાથી [અર્થાત્ વિરુદ્ધસ્વભાવપણું હોવાથી]

* તેઓ [અર્થાત્ આસ્રવો] જીવ જ નથી. (લાખના નિમિત્તથી પીપળ આદિ વૃક્ષનો નાશ થાય છે. લાખ ઘાતક અર્થાત્ હણનાર છે અને વૃક્ષ વદ્ય અર્થાત્ હણાવાયોગ્ય છે. આ રીતે લાખ અને વૃક્ષનો સ્વભાવ એક-બીજાથી વિરુદ્ધ છે, માટે લાખ વૃક્ષ સાથે બંધાયેલી જ છે; લાખ પોતે વૃક્ષ નથી. તેવી રીતે આસ્રવો ઘાતક છે અને આત્મા વદ્ય છે. આમ વિરુદ્ધ સ્વભાવો હોવાથી આસ્રવો પોતે જીવ નથી.)

(૨) [“અધુવ” :]

૧. * વાઈના વેગની જેમ વધતા-ઘટતા હોવાથી

* આસ્રવો અધુવ છે, ચૈતન્યમાત્ર જીવ જ ધુવ છે

(૩) [“અનિત્ય” :]

૧. * આસ્રવો શીતદાહજ્વરના આવેશની જેમ અનુક્રમે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી

* [કદી પાપરૂપે તો કદી પુણ્યરૂપે અનુક્રમે તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે,]

૨. * તેથી [આ શુભ-અશુભભાવને] અનિત્ય [કલાં] છે;
* વિજ્ઞાનઘન જેનો સ્વભાવ છે એવો જીવ જ નિત્ય છે.

(૪) [“અશરણ” :]

૧. * જેમ વીર્ય છૂટી જાય તે જ ક્ષણે દારૂણ કામનો સંસ્કાર નાશ પામી જાય છે,
* કામસેવનમાં તે કોઈથી રોકી શકાતો નથી.
૨. * તેમ કર્મોદય છૂટી જાય તે ક્ષણે જ આસવો નાશ પામી જાય છે,
* રોકી શકાતા નથી માટે તેઓ અશરણ છે;
૩. * આપોઆપ (પોતાથી જ) રક્ષિત એવો સહજ ચિત્શક્તિથી જીવ જ
* શરણ સહિત છે, [અન્ય કોઈ શરણ નથી.]

(૫) [“દુઃખરૂપ” :]

૧. * આસવો સદાય આકુળ સ્વભાવવાળા હોવાથી દુઃખરૂપ છે;
* સદાય નિરાકુળ સ્વભાવવાળો જીવ જ અદુઃખ અર્થાત્ સુખરૂપ છે.

(૬) [“દુઃખફળરૂપ” :]

૧. * આસવો આગામી કાળમાં આકુળતાને ઉત્પન્ન કરનારા
* એવા પુદ્ગલપરિણામના હેતુ હોવાથી દુઃખફળરૂપ છે.
૨. * (અર્થાત્ દુઃખ જેમનું ફળ છે એવાં છે);
* જીવ જ સમસ્ત પુદ્ગલ પરિણામનો અહેતુ હોવાથી અદુઃખફળ છે (અર્થાત્ દુઃખફળરૂપ નથી).

(૭) [આસવોની નિવૃત્તિ અને ભેદજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સમકાળ :]

૧. * આમ આસવોનું અને જીવનું ભેદજ્ઞાન થતાં વેત જ
* જેનામાં કર્મવિપાક શિથિલ થઈ ગયો છે એવો તે આત્મા,
૨. * જથ્થાબંધ વાદળાંની રચના જેમાં ખંડિત થઈ ગઈ છે એવા દિશાના વિસ્તારની જેમ
* અમર્યાદ જેનો વિસ્તાર (ફેલાવ) છે એવો, સહજપણે વિકાસ પામતી ચિત્શક્તિ વડે
૩. * જેમ જેમ વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થતો જાય છે
* તેમ તેમ આસવોથી નિવૃત્ત થતો જાય છે, અને
૪. * જેમ જેમ આસવોથી નિવૃત્ત થતો જાય છે
* તેમ તેમ વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થતો જાય છે;
૫. * જેટલો સમ્યક્ પ્રકારે આસવોથી નિવર્તે છે
* તેટલો [તે] વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થાય છે.
૬. * અને જેટલો સમ્યક્ પ્રકારે વિજ્ઞાનઘન સ્વભાવ થાય છે
* તેટલો આસવોથી નિવર્તે છે.
૭. * આ રીતે જ્ઞાનને અને આસવોની નિવૃત્તિને
* સમકાળપણું છે. [-એમ આચાર્યશ્રીએ કરુણા કરીને સમજાવ્યું.]

કલશ-૪૮

ઉત્થાનિકા :-હવે આ જ અર્થના કલશરૂપ અને આગળના કથનની સૂચનિકારૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :- [Slightly Rearranged]

- (૧) * એ રીતે હમણાં જ (તુરત જ) પૂર્વકથિત વિધાનથી
* પરદ્રવ્યથી ઉત્કૃષ્ટ (સર્વ પ્રકારે) નિવૃત્તિ કરીને
- (૨) * વિજ્ઞાનસ્વભાવરૂપ એવા કેવળ પોતાના પર નિર્ભયપણે આરૂઢ થતો
* અર્થાત્ પોતાનો આશ્રય કરતો (અથવા નિઃશંકપણે આસ્તિક્યભાવથી સ્થિર કરતો),
- (૩) * અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિના
* અભ્યાસથી થયેલા ક્લેશથી નિવૃત્ત થયેલો,
- (૪) * પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ થયો થકો, જગતનો સાક્ષી (જ્ઞાતાદ્રષ્ટા),
* પુરાણપુરુષ (આત્મા) અહીંથી હવે પ્રકાશમાન થાય છે.

કલશામૃત :

- (૧) * તુરંત આ રીત આત્મા આ પૂર્વકથિત વિધાનથી,
નિવૃત્તિ કરી પરદ્રવ્યથી ઉત્કૃષ્ટ સર્વ પ્રકારથી;
- (૨) * વિજ્ઞાનઘન નિજભાવ કેવળ પર થઈ આરૂઢ તે
નિર્ભયપણે, કરતો અહો નિજભાવનો આશ્રય અને
- (૩) * અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન એવી કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિના
અભ્યાસથી ઉપજેલ ક્લેશથી નિવૃત્તિ પામી અહા !
- (૪) * પોતે જ જ્ઞાનસ્વરૂપ થઈને, જગતનો સાક્ષી અહા !
પુરાણ પુરુષ પ્રકાશતો અહીંથી હવે [આ આત્મા].

ગાથા - ૭૫

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાની થયો એમ કઈ રીતે ઓળખાય? તેનું ચિહ્ન (લક્ષણ) કહો. તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે :-

ગાથા :- * પરિણામ કર્મતણું અને નોકર્મનું પરિણામ જે,
તે નવ કરે જે, માત્ર જાણે તે જ આત્મા જ્ઞાની છે. ૭૫.

ટીકામૂત :- (૧) * [મોહ-રાગાદિ તથા સ્પર્શાદિ પુદ્ગલપરિણામ છે :]

૧. * આ મોહ, રાગાદિ અને સુખ, દુઃખ આદિ ભાવ છે,
જે અંતરંગે ઉપજે તે કર્મના પરિણામ છે;
૨. * ને સ્પર્શ, રસ આદિ અને સંસ્થાન, સ્થૂલતાદિરૂપે,
બહિરંગમાં જે ઉપજે નોકર્મના પરિણામ તે;
૩. * આ સર્વ પરિણામો ક્યાં પુદ્ગલ તણા છે નિશ્ચયે;
[એ મોહ આદિક ભાવ છે અસ્થિરતાથી જ્ઞાનીને.]

(૨) [પુદ્ગલ દ્રવ્ય ઉપરોક્ત પુદ્ગલપરિણામનું કર્તા છે :]

૧. * છે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ ઘટ ને માટી એ બન્ને વિષે,
ને તેથી કર્તૃકર્મનો સંબંધ છે તે બેઉને;
૨. * પુદ્ગલ દરવ-પુદ્ગલ તણા પરિણામ^૧ને પણ એ રીતે,
છે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ તેથી કર્તૃકર્મસંબંધ છે;
૩. * પુદ્ગલદરવ વ્યાપક થઈ પરિણામ^૧નું કર્તા અને
પરિણામ વ્યાપ્યરૂપે થઈને કર્મ પુદ્ગલનું બને.

(૩) [આત્મા પુદ્ગલપરિણામનો નહિ પરંતુ તેના જ્ઞાનપરિણામનો કર્તા છે :]

૧. * પુદ્ગલદરવ કર્તા થઈને કર્મરૂપ જેને કરે,
નોકર્મકર્મરૂપે અહો પુદ્ગલ તણા પરિણામ^૧ને;
૨. * પુદ્ગલ તણા પરિણામ^૧ એ ને આત્મા બન્ને વિષે,
કુંભાર-ઘટની જેમ વ્યાપકવ્યાપ્તપણું ના હોઈને,

પાદટીપ્પણ : અહીં છંદાનુરોધને કારણે 'પુદ્ગલપરિણામ' તથા 'આત્મપરિણામ' શબ્દોને બદલે માત્ર 'પરિણામ' શબ્દનો જ ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે કરાયો છે.

કર્તાવ્યાપક : પુદ્ગલ—કર્મ/વ્યાપ્ય : (૧) પુદ્ગલ પરિણામ = મોહ-રાગાદિ તથા શરીરાદિની ક્રિયા

કર્તાવ્યાપક : આત્મા—કર્મ/વ્યાપ્ય : (૨) આત્મપરિણામ = રાગને જાણનાર જ્ઞાન પરિણામ.

- ૩ * નથી કર્તૃ-કર્મની સિદ્ધિ થાતી આત્મા-પરિણામને,
કર્તા નથી પરિણામ^૧નો આ આત્મા નિશ્ચયનયે;

- ૪ * પરિણામના એ જ્ઞાનને કરી કર્મરૂપ, જે આત્મને નોકર્મ કર્મથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વરૂપ જાણે જ્ઞાની તે.
- (૪) (પુદ્ગલ પરિણામનું જ્ઞાન આત્માનું કર્મ કઈ રીતે છે તે સમજાવે છે)
૧. * જ્યમ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ નથી ઘટને અને કુંભારને, નથી કર્તૃકર્મપણા તણી સિદ્ધિ થતી બન્ને વિષે;
૨. * પુદ્ગલ અને પરિણામના ત્યમ જ્ઞાન વચ્ચે નિશ્ચયે [નથી વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ તેથી કર્તૃકર્મ અસિદ્ધ છે.]
૩. * ને જેમ ઘટ ને માટી વચ્ચે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ છે, ને તેથી કર્તાકર્મનો સંબંધ છે તે બેયને.
૪. * પરિણામને ત્યમ આત્મ સાથે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ છે, ને તેથી કર્તૃકર્મનો સંબંધ છે તે બે વિષે.
૫. * આ આત્મા સ્વાધીન વ્યાપક આત્મના પરિણામનો છે, તેથી કર્તા આત્મા પરિણામના એ જ્ઞાનનો;
૬. * પરિણામનું એ જ્ઞાન વ્યાપ્ત થતું સ્વયં વ્યાપક વડે ને તેથી કર્તા આત્માનું કર્મ એ પરિણામ છે.

(૫) [જ્ઞાન જ જ્ઞાતાનું કર્મ છે :]

૧. * પરિણામનું જ્ઞાન ભલે જ્ઞાતા કરે છે આ રીતે પુદ્ગલ તણું પરિણામ કિંતુ ન આત્માનું વ્યાપ્ય છે;
૨. * આત્મા અને પુદ્ગલ વિષે વ્યવહારમાત્ર ભલે જ હો સંબંધ જ્ઞાયકજ્ઞેયનો, પરંતુ આત્મ દ્રવ્ય તો છે વ્યાપ્ત માત્ર જ જ્ઞાનમાં પુદ્ગલ તણા પરિણામના [તેથી] છે જ્ઞાનમાત્ર જ કર્મ ને જ્ઞાતા જ છે કર્તા અહા !

પાદટીખ્પણ : (૧) પરિણામ = પુદ્ગલપરિણામ = રાગાદિ કર્મપરિણામ તથા સ્પર્શાદિ નોકર્મપરિણામ

(૨) પરિણામ = આત્મપરિણામ = પુદ્ગલપરિણામનું જ્ઞાન.

ટીકા :- [Slightly Rearranged :]

(૧) [મોહ-રાગાદિ તથા સ્પર્શાદિ પુદ્ગલપરિણામ છે :]

૧. * મોહ, રાગ, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ આદિરૂપે
* અંતરંગમાં ઉત્પન્ન થતું જે કર્મનું પરિણામ,
૨. * અને સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, બંધ, સંસ્થાન, સ્થૂલતા, સૂક્ષ્મતા આદિરૂપે.
* બહાર ઉત્પન્ન થતું જે નોકર્મનું પરિણામ,
૩. * તે બધુંય નિશ્ચયથી પુદ્ગલ પરિણામ છે.

- * [અહીં જ્ઞાનીને અસ્થિરતાને કારણે થતા મોહ-રાગ, સુખ-દુઃખાદિ વિષે કહ્યું છે.]
- (૨) [પુદ્ગલ દ્રવ્ય ઉપરોક્ત પુદ્ગલપરિણામનું કર્તા છે :]
૧. * પરમાર્થે જેમ ઘડાને અને માટીને જ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો (વ્યાપ્યવ્યાપકપણાનો) સદ્ભાવ
* હોવાથી કર્તાકર્મપણું છે,
 ૨. * તેમ પુદ્ગલપરિણામને અને પુદ્ગલને જ
* વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો સદ્ભાવ હોવાથી કર્તાકર્મપણું છે.
 ૩. * પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વતંત્ર વ્યાપક હોવાથી પુદ્ગલપરિણામનો કર્તા છે અને
* પુદ્ગલપરિણામ તે વ્યાપક વડે સ્વયં વ્યપાતું હોવાથી (વ્યાપ્યરૂપ થતું હોવાથી) કર્મ છે.
- (૩) [આત્મા પુદ્ગલપરિણામનો નહિ પરંતુ તેના જ્ઞાનપરિણામનો કર્તા છે :]
૧. * તેથી પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે કર્તા થઈને કર્મપણે કરવામાં આવતું,
* જે સમસ્ત કર્મનોકર્મરૂપ પુદ્ગલપરિણામ તેને,
 ૨. * પુદ્ગલપરિણામને અને આત્માને
* ઘટ અને કુંભારની જેમ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે
 ૩. * [આત્મા અને પુદ્ગલપરિણામને] કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ હોવાથી,
* જે આત્મા પરમાર્થે કરતો નથી,
 ૪. પરંતુ (માત્ર) પુદ્ગલપરિણામના જ્ઞાનને (આત્માના) કર્મપણે કરતા એવા પોતાના આત્માને
જાણે છે,
* તે આત્મા (કર્મનોકર્મથી) અત્યંત ભિન્ન જ્ઞાનસ્વરૂપ થયો થકો જ્ઞાની છે.
- (૪) (પુદ્ગલ પરિણામનું જ્ઞાન આત્માનું કર્મ કઈ રીતે છે તે સમજાવે છે :)
૧. * [જેમ] ઘટ અને કુંભારને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો અભાવ હોવાથી
* કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ છે,
 ૨. * [તેમ] પરમાર્થે પુદ્ગલ પરિણામના જ્ઞાનને અને પુદ્ગલને
* [વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ નથી તેથી કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ છે.]
 ૩. * અને જેમ ઘડાને અને માટીને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો સદ્ભાવ
* હોવાથી કર્તાકર્મપણું છે,
 ૪. * તેમ આત્મપરિણામને અને આત્માને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો સદ્ભાવ
* હોવાથી કર્તાકર્મપણું છે.
 ૫. * આત્મદ્રવ્ય સ્વતંત્ર વ્યાપક હોવાથી આત્મપરિણામનો
* એટલે કે પુદ્ગલપરિણામના જ્ઞાનનો કર્તા છે અને
 ૬. * પુદ્ગલપરિણામનું જ્ઞાન તે વ્યાપક વડે સ્વયં વ્યપાતું
* હોવાથી (વ્યાપ્યરૂપ થતું હોવાથી) કર્મ છે.

(૫) [જ્ઞાન જ જ્ઞાતાનું કર્મ છે :]

૧. * વળી આ રીતે (જ્ઞાતા પુદ્ગલ પરિણામનું જ્ઞાન કરે છે તેથી)
 - * એમ પણ નથી કે પુદ્ગલ પરિણામ જ્ઞાતાનું વ્યાપ્ય છે;
૨. * કારણ કે પુદ્ગલને અને આત્માને વ્યવહારમાત્ર જ
 - * જ્ઞેયજ્ઞાયકનો સંબંધ હોવા છતાં પણ [આત્મદ્રવ્ય તો]
૩. * પુદ્ગલપરિણામ જેનું નિમિત્ત છે એવું જ જ્ઞાન [તેમાં જ વ્યાપ્ત છે; તેથી]
 - * તે જ જ્ઞાતાનું વ્યાપ્ય છે. (માટે જ્ઞાન જ જ્ઞાતાનું કર્મ છે.)

કળશ-૪૯

ઉત્થાનિકા :-હવે આ જ અર્થના સમર્થનનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * વ્યાપ્યવ્યાપકપણું તત્સ્વરૂપમાં જ હોય,
* અતત્સ્વરૂપમાં ન જ હોય.
૨. * અને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના સંભવ વિના કર્તાકર્મની સ્થિતિ કેવી?
* અર્થાત્ કર્તાકર્મની સ્થિતિ ન જ હોય.
૩. * આવો પ્રબળ વિવેકરૂપ અને સર્વને ગ્રાસીભૂત કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે
* એવો જે જ્ઞાનપ્રકાશ તેના ભારથી
૪. * અજ્ઞાન-અંધકારને ભેદતો, આ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ થઈને,
* તે કાળે કર્તૃત્વરહિત (કર્તૃત્વશૂન્ય) થયેલો શોભે છે.

કળશામૃત :-

- (૧) * વ્યાપ્ય ને વ્યાપકપણું તો હોય છે તત્સ્વરૂપમાં,
અતત્સ્વરૂપ મહીં કદી ના હોય વ્યાપકવ્યાપ્યતા;
- (૨) * ને વ્યાપ્યવ્યાપકતા વિના કદી કર્તૃકર્મની સ્થિતિ ના,
જ્યાં વ્યાપ્યવ્યાપકતા તહાં છે કર્તૃકર્મપણું અહા!
- (૩) * આવો પ્રબળ વિવેકરૂપ ને સર્વ જાણનહાર છે,
જેનો સ્વભાવ [મહાન] એવી જ્ઞાનની શક્તિ વડે;
- (૪) * અજ્ઞાન-અધને ભેદતો થઈ જ્ઞાનરૂપ આત્મા અહો!
કર્તૃત્વશૂન્ય થયો થકો તે કાળ જ્ઞાયક શોભતો.

ગાથા - ૭૬

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે પુદ્ગલકર્મને જાણતા એવા જીવને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :- વિધવિધ પુદ્ગલકર્મને જ્ઞાની જરૂર જાણે ભલે,
પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પ્રણમે, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે. ૭૬.

ટીકામૂત :

(૧) [પુદ્ગલદ્રવ્ય પુદ્ગલપરિણામને કરે છે :-]

૧. * પુદ્ગલ તણા પરિણામરૂપ* કર્તાતણું છે કર્મ જે,
વિકાર્ય, પ્રાપ્ય, નિવર્ત્ય એવા વ્યાપ્યલક્ષણ સહિત છે;
૨. * અંતર મહી વ્યાપક થઈ જડ*દ્રવ્ય તે પરિણામમાં,
પોતે જ આદિ-મધ્ય-અંતે** વ્યાપીને તેમાં અહા;
૩. * તેને જ ગ્રહતું, તેહરૂપે પ્રણમતું ને ઊપજતું,
પુદ્ગલ તણા પરિણામનું જડ*દ્રવ્ય એ કર્તા થતું.

(૨) [પુદ્ગલકર્મને જાણતા એવા જ્ઞાનીને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી.]

૧. * આ રીત પુદ્ગલદ્રવ્ય [કર્તા થઈ] કરંતુ જેહ તે,
પુદ્ગલ તણા પરિણામને એ જ્ઞાની જીવ જાણે ભલે;
૨. * જ્યમ માટી વ્યાપે અંતરંગે ઘટ મહી વ્યાપક થઈ,
પોતે જ આદિ-મધ્ય-અંતે** [ઘટમયી જ સ્વયં થઈ];
૩. * ઘટને ગ્રહે, ઘટરૂપ પ્રણમે, ઘટરૂપે ઊપજે અહા,
પણ જ્ઞાની પોતે બાહ્યસ્થિત પરદ્રવ્યના પરિણામમાં;
૪. * વ્યાપી ન આદિ-મધ્ય-અંતે** અંતરંગે તેમના,
ગ્રહતો નથી, નથી પ્રણમતો, નથી ઊપજતો [કદીયે અહા.]
૫. * પુદ્ગલદરવરૂપ કરમને જ્ઞાની જરૂર જાણે ભલે,
તોપણ વિકાર્ય, નિવર્ત્ય તેમજ પ્રાપ્ય એવા કર્મને;
૬. * જે વ્યાપ્યલક્ષણ સહિત છે પરદ્રવ્યનું પરિણામ તે,
તેને ન કરતા જ્ઞાનીને જડ*થી ન કર્તુકર્મ છે.

* જડ = પુદ્ગલ; ** અંતે = અંતમાં

x પુદ્ગલતણા પરિણામ = વિકારી ભાવો = પુદ્ગલકર્મનું કાર્ય.

ટીકા :- [Slightly Rearranged]

- (૧) * [પુદ્ગલદ્રવ્ય પુદ્ગલ પરિણામને કરે છે :-]
૧. * પુદ્ગલના પરિણામસ્વરૂપ જે કર્મ (કર્તાનું કાર્ય) [છે,]
* [તે] પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વત્ય એવું, વ્યાપ્યલક્ષણવાળું (વ્યાપ્ય જેનું લક્ષણ છે એવું) [છે,]
 ૨. * તેનામાં પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતે અંતર્વ્યાપક થઈને,
* આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને,
 ૩. * તેને ગ્રહતું, તે-રૂપે પરિણમતું અને તે-રૂપે ઊપજતું થકું,
* તે પુદ્ગલપરિણામને કરે છે.
- (૨) * [પુદ્ગલકર્મને જાણતા એવા જ્ઞાનીને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી :]
૧. * આમ પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે [કર્તા થઈને] કરવામાં આવતા
* પુદ્ગલપરિણામને જ્ઞાની જાણતો હોવા છતાં,
 ૨. * જેમ માટી પોતે ઘડામાં અંતર્વ્યાપક થઈને,
* આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને,
 ૩. * ઘડાને ગ્રહે છે, ઘડારૂપે પરિણમે છે અને ઘડારૂપે ઊપજે છે તેમ,
* જ્ઞાની પોતે બાહ્યસ્થિત (બહાર રહેલા) એવા પરદ્રવ્યના પરિણામમાં
 ૪. * અંતર્વ્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને,
* તેને ગ્રહતો નથી, તે-રૂપે પરિણમતો નથી અને તે-રૂપે ઊપજતો નથી;
 ૫. * માટે જોકે જ્ઞાની પુદ્ગલકર્મને જાણે છે તોપણ
* પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વત્ય એવું જે
 ૬. * વ્યાપ્યલક્ષણવાળું પરદ્રવ્યપરિણામસ્વરૂપ કર્મ,
* તેને નહિ કરતા એવા જ્ઞાનીને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી.

ગાથા - ૭૭

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે પોતાના પરિણામને જાણતા એવા જીવને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :- * વિધવિધ નિજ પરિણામને જ્ઞાની જરૂર જાણે ભલે,
પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પ્રણમે, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે. ૭૭

ટીકામૂત :-

(૧) * [જ્ઞાની આત્મપરિણામને (નિર્મળ પર્યાયને) કરે છે.]

૧. * નિજ આત્મના પરિણામનરૂપ કર્તા તણું છે કર્મ તે,
વિકાર્ય, પ્રાપ્ય, નિર્વત્ય એવા વ્યાપ્યલક્ષણ સહિત છે;
૨. * અંતર મહીં વ્યાપક થઈ આત્મા સ્વયં પરિણામમાં
તે, આદિ તેમજ મધ્ય-અંતે^૨ વ્યાપીને [તેમાં અહા;]
૩. * તેને ગ્રહી, તે-રૂપ પ્રણમી, તે-રૂપે ઊપજી અહા,
નિજ આત્મના પરિણામને આત્મા કરે છે [સર્વદા.]

(૨) [પોતાના પરિણામને જાણતો એવો જ્ઞાની રાગાદિનો કર્તા નથી.]

૧. * આ રીત આત્માથી કરાતું આત્મનું પરિણામ જે,
જ્ઞાની [જરૂર] જાણે [અહો તન્મયપણે] તેને ભલે;
૨. * જ્યમ માટી વ્યાપે અંતરંગે ઘટ મહીં વ્યાપક થઈ,
પોતે જ આદિ-મધ્ય-અંતે^૨ [ઘટમયી પોતે થઈ;]
૩. * ઘટને ગ્રહે, ઘટરૂપ પ્રણમે, ઘટરૂપે ઊપજે અહા,
ત્યમ જ્ઞાની પોતે બાહ્યસ્થિત પરદ્રવ્યના પરિણામમાં;
૪. * વ્યાપે ન આદિ-મધ્ય-અંતે^૨ અંતરંગે તેમના;
ગ્રહતો નથી, નથી પ્રણમતો, નથી ઊપજતો [કદીયે અહા,]
૫. * નિજ આત્મના પરિણામને જ્ઞાની જરૂર જાણે ભલે,
તોપણ વિકાર્ય, નિવત્ય તેમજ પ્રાપ્ય એવા કર્મને;
૬. * જે વ્યાપ્યલક્ષણ સહિત છે પરદ્રવ્યનું પરિણામ તે,
તેને ન કરતા જ્ઞાનીને જડ^૩થી ન કર્તૃકર્મ છે.

૧ પુદ્ગલ= રાગાદિ ભાવો ૨ અંતે = અંતમાં ૩ જડ = પુદ્ગલ

ટીકા :- [Slightly Rearranged]

(૧) * [જ્ઞાની આત્મપરિણામને (નિર્મળ પર્યાયને) કરે છે.]

૧. * આત્માના પરિણામસ્વરૂપ જે કર્મ (કર્તાનું કાર્ય) [છે તે,]
* પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વત્ય એવું, વ્યાપ્યવ્યાપકલક્ષણવાળું [છે;]

૨. * તેનામાં આત્મા પોતે અંતર્વ્યાપક થઈને,
* આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને,
૩. * તેને ગ્રહતો, તે-રૂપે પરિણમતો અને તે-રૂપે ઊપજકો થકો,
* તે આત્મ પરિણામને કરે છે;
- (૨) * [પોતાના પરિણામને જાણતો એવો જ્ઞાની રાગાદિનો કર્તા નથી.]
૧. * આમ આત્મા વડે કરવામાં આવતું જે આત્મપરિણામ
* તેને જ્ઞાની જાણતો હોવા છતાં,
૨. * જેમ માટી પોતે ઘડામાં અંતર્વ્યાપક થઈને,
* આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને,
૩. * ઘડાને ગ્રહે છે, ઘડારૂપે પરિણમે છે અને ઘડારૂપે ઊપજે છે.
* તેમ, જ્ઞાની પોતે બાહ્યસ્થિત એવા પરદ્રવ્યના પરિણામમાં
૪. * અંતર્વ્યાપક થઈને આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને,
* તેને ગ્રહતો નથી, તે-રૂપે પરિણમતો નથી અને તે-રૂપે ઊપજતો નથી;
૫. * માટે, જોકે જ્ઞાની પોતાના પરિણામને જાણે છે
* તોપણ, પ્રાપ્ત, વિકાર્ય અને નિર્વત્ય એવું જે
- ૬ * વ્યાપ્યલક્ષણવાળું પરદ્રવ્યપરિણામસ્વરૂપ કર્મ,
* તેને નહિ કરતા એવા તે જ્ઞાનીને પુદ્ગલ^૧ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી.
૧. પુદ્ગલ = રાગાદિ વિકારી ભાવો.

ગાથા - ૭૮

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે પુદ્ગલકર્મના ફળને જાણતા એવા જીવને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે.

ગાથા :- * પુદ્ગલકરમનું ફળ અનંતુ જ્ઞાની જીવ જાણે ભલે,
પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પ્રણમે, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે. ૭૮.

ટીકામૂત :-

(૧) * [પુદ્ગલ દ્રવ્ય પુદ્ગલકર્મફળને કરે છે :]

- ૧ * પુદ્ગલકરમના ફળરૂપે સુખદુઃખ આદિ કર્મ જે,
વિકાર્ય, પ્રાપ્ય, નિર્વત્ય એવા વ્યાપ્ય લક્ષણ સહિત છે;
૨. * અંતર મહીં વ્યાપક થઈ જડદ્રવ્ય તે પરિણામમાં,
[પોતે જ] આદિ-મધ્ય-અંતે વ્યાપીને તેમાં અહા;
૩. * તેને જ ગ્રહતું, તેહરૂપે પ્રણમતું ને ઊપજતું,
સુખદુઃખ આદિરૂપ તે પુદ્ગલકરમફળરૂપ થતું.

(૨) [પુદ્ગલકર્મફળને જાણતા એવા જ્ઞાનીને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી :]

૧. * આ રીત પુદ્ગલદ્રવ્ય [કર્તા થઈ] કરંતુ જેહ તે,
સુખ દુઃખ આદિ કર્મફળને જ્ઞાની જીવ જાણે ભલે;
૨. * જ્યમ માટી વ્યાપે અંતરંગે ઘટ મહીં વ્યાપક થઈ,
પોતે જ આદિ-મધ્ય-અંતે [ઘટમયી પોતે થઈ];
૩. * ઘટને ગ્રહે, ઘટરૂપ પ્રણમે, ઘટરૂપે ઊપજે અહા,
પણ જ્ઞાની પોતે બાહ્યસ્થિત પરદ્રવ્યના પરિણામમાં;
૪. * વ્યાપે ન આદિ-મધ્ય-અંતે અંતરંગે તેમના,
ગ્રહતો નથી, નથી પ્રણમતો, નથી ઊપજતો [કદીયે અહા.]
૫. * સુખદુઃખ આદિ કર્મફળને જ્ઞાની જીવ જાણે ભલે,
તોપણ વિકાર્ય, નિર્વત્ય તેમજ પ્રાપ્ય એવા કર્મને;
૬. * જે વ્યાપ્યલક્ષણ સહિત છે પરદ્રવ્યનું પરિણામ તે,
તેને ન કરતા જ્ઞાનીને જડથી ન કર્તુકર્મ છે.

* જડ = પુદ્ગલ

ટીકા :- [Slightly Rearranged]

(૧) * [પુદ્ગલદ્રવ્ય પુદ્ગલ કર્મફળને કરે છે :-]

૧. * સુખદુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલકર્મફળસ્વરૂપ જે કર્મ (કર્તાનું કાર્ય) [છે,]
* [તે] પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વત્ય એવું, વ્યાપ્યલક્ષણવાળું [છે;]

૨. * તેનામાં પુદ્ગલદ્રવ્ય અંતર્યાપક થઈને,
* આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને,
૩. * તેને ગ્રહતું, તે-રૂપે પરિણમતું અને તે-રૂપે ઊપજતું થકું,
* તે સુખદુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલકર્મફળને કરે છે.
- (૨) * [પુદ્ગલકર્મફળને જાણતા એવા જ્ઞાનીને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી :]
૧. * આમ પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે કરવામાં આવતું
* જે સુખદુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલકર્મફળ તેને જ્ઞાની જાણતો હોવા છતાં,
૨. * જેમ માટી ઘડામાં અંતર્યાપક થઈને,
* પોતે આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને,
૩. * ઘડાને ગ્રહે છે, ઘડારૂપે પરિણમે છે અને ઘડારૂપે ઊપજે છે,
* તેમ જ્ઞાની પોતે બાહ્યસ્થિત એવા પરદ્રવ્યના પરિણામમાં
૪. * અંતર્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને,
* તેને ગ્રહતો નથી, તે-રૂપે પરિણમતો નથી અને તે-રીતે ઊપજતો નથી;
૫. * માટે જોકે જ્ઞાની સુખદુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલકર્મના ફળને જાણે છે તોપણ,
* પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વત્ય એવું જે
૬. * વ્યાપ્યલક્ષણવાળું પરદ્રવ્યપરિણામસ્વરૂપ કર્મ,
* તેને નહિ કરતા એવા જ્ઞાનીને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી.

ગાથા - ૭૯

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે જીવના પરિણામને, પોતાના પરિણામને અને પોતાના પરિણામના ફળને નહીં જાણતા એવા પુદ્ગલદ્રવ્યને જીવ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે.

ગાથા : * એ રીત પુદ્ગલદ્રવ્ય તે પણ નિજ ભાવે પરિણામે,
પરદ્રવ્ય પર્યાયે ન પ્રણામે, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે. ૭૯

ટીપ્પણ :- * જીવ = સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવ જડ = પુદ્ગલ

* પ્રાપ્ય = થતું; વિકાર્ય = પલટતું; નિર્વત્ય = ઊપજતું (-નિપજતું)

* જીવના પરિણામ = સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ શાંતિ, સ્વચ્છતા આદિ વીતરાગી પરિણામ.

* પોતાના પરિણામ = પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામ = દયા, દાનાદિ તથા રાગ-દ્વેષાદિ

* પરદ્રવ્યના પરિણામ = જીવના પરિણામ

* પોતાના (-પુદ્ગલદ્રવ્યના) પરિણામના ફળ = હરખ-શોક, સુખ-દુઃખાદિ પરિણામ

* પુદ્ગલ દ્રવ્ય = રાગ

ટીકામૂત : (૧) [પુદ્ગલદ્રવ્ય (-રાગ) પરદ્રવ્યના (-જીવના) પરિણામને કરતું નથી :]

- ૧ * જ્યમ માટી વ્યાપે અંતરંગે ઘટ મહીં વ્યાપક થઈ,
પોતે જ આદિ-મધ્ય-અંતે [ઘટમયી પોતે થઈ,]
- ૨ * ઘટને ગ્રહે, ઘટરૂપ પ્રણામે, ઘટરૂપે ઊપજે અહા,
ત્યમ જીવના પરિણામને, પરિણામને નિજના તથા;
- ૩ * તેના જ ફળને જાણતું નહિ એવું પુદ્ગલ દ્રવ્ય આ,
પરદ્રવ્યના પરિણામમાં વ્યાપક થઈ પોતે [સદા;]
- ૪ * પોતે જ આદિ-મધ્ય-અંતે વ્યાપીને તેમાં અહા,
ગ્રહતું નથી, નથી પ્રણમતું, નથી ઊપજતું તે-રૂપમાં.

(૨) * [પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાના પરિણામને કરે છે :]

- ૧ * વિકાર્ય, પ્રાપ્ય, નિર્વત્ય એવા વ્યાપ્યલક્ષણ સહિત જે,
નિજના સ્વભાવરૂપે અહો કર્તાતણું છે કર્મ તે;
૨. * અંતર મહીં વ્યાપક થઈ જડદ્રવ્ય તે પરિણામમાં,
પોતે જ આદિ-મધ્ય-અંતે વ્યાપીને તેમાં અહા,
૩. * તેને ગ્રહે, તે-રૂપ પ્રણામે, તે-રૂપે ઊપજે [સદા,]
[આ રીત પુદ્ગલ દ્રવ્ય નિજ પરિણામનું કર્તા અહા.]
૧. * ને તેથી જીવપરિણામને, પરિણામને નિજના તથા,
તેના જ ફળ જાણતું નહિ એવું પુદ્ગલદ્રવ્ય આ;

૨. * વિકાર્ય, પ્રાપ્ય, નિર્વત્ય એવા વ્યાપ્યલક્ષણ સહિત છે, પરદ્રવ્યના પરિણામરૂપ [કર્તાતણું] તે કર્મ જે;
૩. * તેને નથી કરતું [કદી] પુદ્ગલદરવ એ કારણે, જીવ સાથે કર્તૃ-કર્મનો સંબંધ નથી જડકર્મને.

ટીકા :-

- (૧) * [પુદ્ગલદ્રવ્ય પરદ્રવ્યના પરિણામને કરતું નથી :]
૧. * જેમ માટી પોતે ઘડામાં અંતર્વ્યાપક થઈને, * આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને,
૨. * ઘડાને ગ્રહે છે, ઘડારૂપે પરિણમે છે અને ઘડારૂપે ઊપજે તેમ, * જીવના પરિણામને, પોતાના પરિણામને અને
૩. * પોતાના પરિણામના ફળને નહિ જાણતું એવું પુદ્ગલ દ્રવ્ય * પરદ્રવ્યના પરિણામમાં અંતર્વ્યાપક થઈને,
૪. * પોતે આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, * તેને ગ્રહતું નથી, તે-રૂપે પરિણમતું નથી અને તે-રૂપે ઊપજતું નથી;
- (૨) * [પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાના પરિણામને કરે છે :]
૧. * પરંતુ પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વત્ય એવું જે વ્યાપ્ય લક્ષણવાળું * પોતાના સ્વભાવરૂપ કર્મ (કર્તાનું કાર્ય) [છે;]
૨. * તેનામાં (તે પુદ્ગલદ્રવ્ય) અંતર્વ્યાપક થઈને * પોતે આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને,
૩. * તેને જ ગ્રહે છે, તે-રૂપે જ પરિણમે છે અને તે-રૂપે જ ઊપજે છે, * [આ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાના જ પરિણામને કરે છે,]
- (૩) * [પુદ્ગલદ્રવ્યને જીવ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી :]
૧. * માટે, જીવના પરિણામને, પોતાના પરિણામને અને * પોતાના પરિણામને ફળને નહિ જાણતું એવું પુદ્ગલદ્રવ્ય
૨. * પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વત્ય એવું જે વ્યાપ્યવ્યાપકલક્ષણવાળું * [જે] પરદ્રવ્યપરિણામસ્વરૂપ કર્મ [છે,]
૩. * તેને નહિ કરતું હોવાથી, * તે પુદ્ગલદ્રવ્યને જીવ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી.

કળશ - ૫૦

ઉત્થાનિકા :-હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * જ્ઞાની તો પોતાની અને પરની પરિણતિને જાણતો પ્રવર્તે છે
* અને પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાની અને પરની પરિણતિને નહિ જાણતું પ્રવર્તે છે,
- (૨) * આમ તેમનામાં સદા અત્યંત ભેદ હોવાથી (બંને ભિન્ન દ્રવ્યો હોવાથી),
* તે બંને પરસ્પર અંતરંગમાં વ્યાધ્યવ્યાપકભાવને પામવા અસમર્થ છે.
- (૩) * જીવ-પુદ્ગલને કર્તાકર્મપણું ભાસે છે એવી ભ્રમબુદ્ધિ
* અજ્ઞાનને લીધે [જે ચિરકાળથી થાય છે]
- (૪) * ત્યાં સુધી ભાસે છે (-થાય છે) કે જ્યાં સુધી (ભેદજ્ઞાન કરનારી) વિજ્ઞાનજ્યોતિ કરવતની જેમ
* નિર્દય રીતે (ઉગ્ર રીતે) જીવ-પુદ્ગલનો તત્કાળ ભેદ ઉપજાવીને પ્રકાશિત થતી નથી.

કળશામૃત :-

- (૧) * નિજ-પર પરિણતિ જાણતો જ્ઞાની પ્રવર્તે છે સદા,
નિજ-પર પરિણતિ જાણતું નહિ જડ^૧ પ્રવર્તે છે અહા;
- (૨) * અત્યંત આવો ભેદ તેઓ માંહી હોવાને લીધે,
સમર્થ નથી તે બેઉ વ્યાપક-વ્યાખ્યતાની પ્રાપ્તિને,
- (૩) * જીવ-પુદ્ગલોને કર્તૃ-કર્મસંબંધ છે ભ્રમબુદ્ધિ એ,
અજ્ઞાનના કારણ થકી [ચિરકાળથી] જે થાય છે,
- (૪) * તે ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી વિજ્ઞાનજ્યોતિ કકચ સમી,
નિર્દયપણે જડ-જીવમાં ઉપજાવી ભેદ ન પ્રગટતી.

પાદટીખ્પણ :-અહીં 'પરિણતિ'નો અર્થ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ થાય છે.

* જીવ અપેક્ષાએ : પોતાની પરિણતિ = સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ વીતરાગી પરિણામ સહિત નિર્મળ દ્રવ્ય, નિર્મળ ગુણ;
અથવા ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ.

* પરપરિણતિ = રાગનો ઉત્પાદ, પૂર્વજું અવસ્થાંતર, તેના ગુણ અને દ્રવ્યની ધ્રુવતા
= પુદ્ગલદ્રવ્યકર્મના દ્રવ્ય, ગુણ તથા અશુદ્ધ પર્યાય.

ગાથા - ૮૦, ૮૧, ૮૨

ઉત્થાનિકા :-જો કે જીવના પરિણામને અને પુદ્ગલના પરિણામને અન્યોન્ય (પરસ્પર) નિમિત્તમાત્રપણું છે તોપણ તેમને (બન્નેને) કર્તાકર્મપણું નથી એમ હવે કહે છે :-

- ગાથા :-
- * જીવભાવ હેતુ પામી પુદ્ગલ કર્મરૂપે પરિણમે;
એવી રીતે પુદ્ગલકરમ નિમિત્ત જીવ પણ પરિણમે. ૮૦.
 - * જીવ કર્મગુણ કરતો નથી, નહિ જીવગુણ કર્મો કરે;
અન્યોન્યના નિમિત્તથી પરિણામ બેઉ તણા બને. ૮૧.
 - * એ કારણે આત્મા ઠરે કર્તા ખરે નિજ ભાવથી;
પુદ્ગલકરમકૃત સર્વ ભાવોનો કદી કર્તા નથી. ૮૨.

ટીકામૃત :- (૧) [જીવ અને પુદ્ગલ વચ્ચે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ નથી.]

૧. * પરિણામને જીવના નિમિત્ત કરી અહો આ પુદ્ગલો,
દ્રવકર્મરૂપે પરિણમે છે તેમ આ જીવ પણ અહો;
૨. * દ્રવકર્મના નિમિત્તથી પરિણામ પોતાના કરે,
એ રીત જીવપરિણામ ને પુદ્ગલ તણા પરિણામને;
૩. * અન્યોન્ય હેતુપણા તણો ઉલ્લેખ હોવા પણ ભલે,
જીવ-પુદ્ગલો વચ્ચે ન કોઈ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ છે.

(૨) [જીવ-પુદ્ગલ વચ્ચે કર્તાકર્મસંબંધ નથી પરંતુ નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે.]

૧. * તેથી અહો આ જીવ ને પુદ્ગલ તણા પરિણામને,
ને પુદ્ગલોને જીવના પરિણામ સાથે પણ ખરે;
૨. * નથી સિદ્ધિ કર્તા-કર્મના સંબંધની તેથી અને
નિષેધ્ય નહિ નિમિત્તનૈમિત્તિક હોવાથી ખરે;
૩. * અન્યોન્યના નિમિત્તથી પરિણામ બેઉ તણા બને,
[બે દ્રવ્યના સંબંધનો સંક્ષેપમાં આ સાર છે.]

(૩) * [જીવ નિજભાવનો કથંચિત્ કર્તા છે, પુદ્ગલભાવોનો કદાપિ નહિ.]

૧. * ને તેથી જ્યમ માટી વડે ઘટ [આદિ પાત્ર] કરાય છે,
નિજ ભાવથી પણ તે રીતે નિજભાવને જ કરાય છે.
૨. * નિજ ભાવનો કર્તા કથંચિત્ તેથી આ જીવ થાય છે,
પણ વસ્ત્ર થઈ શકતું નથી કદી [કો' રીતે] માટી વડે;
૩. * નિજ ભાવથી પરભાવનું કરવું અશક્ય જ હોઈને,
જીવ પુદ્ગલોના ભાવનો, કર્તા નથી તેથી ખરે.

ટીકા :-

- (૧) * [જીવ અને પુદ્ગલકર્મ વચ્ચે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ નથી :]
૧. * 'જીવ પરિણામને નિમિત્ત કરીને પુદ્ગલો
* કર્મપણે પરિણમે છે અને
 ૨. * પુદ્ગલકર્મને નિમિત્ત કરીને જીવ પણ પરિણમે છે'—
* એમ જીવના પરિણામને અને પુદ્ગલના પરિણામને
 ૩. * અન્યોન્ય હેતુપણાનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં પણ
* જીવ અને પુદ્ગલને પરસ્પર વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે
- (૨) * [જીવ-પુદ્ગલ વચ્ચે કર્તાકર્મસંબંધ નથી પરંતુ નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે :]
૧. * જીવને પુદ્ગલ પરિણામો સાથે
* અને પુદ્ગલકર્મને જીવ પરિણામો સાથે
 ૨. * કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ હોઈને,
* માત્ર નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવનો નિષેધ નહિ હોવાથી,
 ૩. * અન્યોન્ય નિમિત્તમાત્ર થવાથી જ બંનેના પરિણામ (થાય) છે;
* [બે દ્રવ્યો વચ્ચેના સંબંધ વિષે આ સંક્ષેપમાં સાર છે.]
- (૩) [જીવ નિજભાવનો કથંચિત્ કર્તા છે, પુદ્ગલભાવોનો કદાપિ નહિ :]
૧. * તે કારણે [અર્થાત્ તેથી] જેમ માટી વડે ઘડો કરાય છે
* તેમ પોતાના ભાવ વડે પોતાનો ભાવ કરાતો હોવાથી,
 ૨. * જીવ પોતાના ભાવનો કર્તા કદાચિત્ છે.
* પરંતુ જેમ માટી વડે કપડું કરી શકાતું નથી.
 ૩. * તેમ પોતાના ભાવ વડે પરભાવનું કરાવું અશક્ય હોવાથી
* (જીવ) પુદ્ગલભાવોનો કર્તા તો કદી પણ નથી એ નિશ્ચય છે.

ગાથા - ૮૩

ઉત્થાનિકા :-તેથી એ સિદ્ધ થયું કે જીવને પોતાના જ પરિણામો સાથે કર્તાકર્મભાવ અને ભોક્તાભોગ્યભાવ (ભોક્તાભોગ્યપણું) છે એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- આત્મા કરે નિજને જ એ મંતવ્ય નિશ્ચયનય તણું;
વળી ભોગવે નિજને જ આત્મા એમ નિશ્ચય જાણવું. ૮૩.

ટીકામૂત :-

(૧) * [પ્રથમ વ્યાપકવ્યાપ્યપણું સમુદ્ર અને પવનના દ્રષ્ટાંત વડે સમજાવે છે :-]

૧. * નિમિત્ત સમુદ્રતરંગને છે વાવું માત્ર પવન તણું,
નિમિત્ત સ્થિર સમુદ્રને નહીં વાવું માત્ર પવન તણું;
૨. * અભાવ વ્યાપકવ્યાપ્યતાનો છે સમુદ્ર-પવન વિષે,
તેથી ન કર્તા-કર્મની હોવાથી સિદ્ધિ બેઉને;
૩. * વ્યાપક થઈ અંતર મહીં બન્ને અવસ્થાઓ વિષે,
સમુદ્ર આદિ-મધ્ય-અંતે વ્યાપીને પોતે જ ને
૪. * બંને અવસ્થાઓરૂપે નિજને જ તે કરતો થકો,
નિજ એકમાત્ર જ ને કરંતો તે અહો પ્રતિભાસતો;
૫. * પણ અન્યને કરતો નહિ એવો અહો પ્રતિભાસતો,
[આ રીત વ્યાપકવ્યાપ્યના દ્રષ્ટાંતને સમજાવીયો.]

(૨) * [જ્યાં વ્યાપકવ્યાપ્યભાવ છે ત્યાં જ કર્તાકર્મપણું છે—એ સિદ્ધાંત કહે છે :]

૧. * ઉત્પત્તિ કર્મવિપાકની જ નિમિત્ત છે સંસારની,
નિવૃત્તિ કર્મવિપાકની નિમિત્ત નિઃસંસારની;
૨. * અભાવ વ્યાપકવ્યાપ્યતાનો છે અહો જીવ-કર્મને,
તેથી ન કર્તાકર્મની હોવાથી સિદ્ધિ બેઉને;
૩. * વ્યાપક થઈ અંતર મહીં બન્ને અવસ્થાઓ વિષે,
જીવ આદિ તેમજ મધ્ય-અંતે વ્યાપીને પોતે જ ને;
૪. * બંને અવસ્થાઓરૂપે નિજને જ તે કરતો થકો,
નિજ એકમાત્ર જ ને કરંતો જીવ તે પ્રતિભાસજો;
૫. * પણ અન્યને કરતો નહીં એવો અહો પ્રતિભાસજો,
[જ્યાં વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ છે ત્યાં કર્મકર્તા જાણજો.]

(૩) * [હવે ભાવકભાવ્યપણું સમુદ્ર અને પવનના દ્રષ્ટાંત વડે સમજાવે છે :-]

૧. * વળી તે જ સાગર ભાવ્યભાવકના અભાવ થકી અહા
પરભાવનો પરથી ન અનુભવ શક્ય હોવાથી કદા;

૨. * તરંગરહિત—સહિત નિજનો અનુભવન કરતો થકો,
બસ એક પોતાને જ અનુભવતો અહો પ્રતિભાસતો;
૩. * પરંતુ અનુભવતો ન કોઈ અન્યને પ્રતિભાસતો,
[આ રીત ભાવકભાવ્યના દ્રષ્ટાંતને સમજાવીયો.]
- (૪) * [જ્યાં ભાવકભાવ્યભાવ છે ત્યાં જ ભોક્તાભોગ્યપણું છે—એ સિદ્ધાંત કહે છે :-]
૧. * તે રીત વળી એ જીવ ભાવકભાવ્યના જ અભાવથી,
પરભાવનો પરથી ન અનુભવ શક્ય હોવાથી કદી;
૨. * સંસારસહિત-રહિતરૂપ નિજને અનુભવતો થકો,
બસ એક પોતાને જ અનુભવતો અહો પ્રતિભાસજો;
૩. * પરંતુ અનુભવતો ન કોઈ અન્યને પ્રતિભાસજો;
[જ્યાં ભાવ્યભાવકભાવ છે ત્યાં ભોગ્યભોક્તા જાણજો.]

ટીકા :- (૧) [પ્રથમ વ્યાપકવ્યાપ્યપણું સમુદ્ર અને પવનના દ્રષ્ટાંત વડે સમજાવે છે :-]

૧. * સમુદ્રની ઉત્તરંગ અવસ્થામાં પવનનું વાવું અને
* નિસ્તરંગ અવસ્થામાં પવનનું નહિ વાવું નિમિત્ત [માત્ર] છે.
૨. * પવનને અને સમુદ્રને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો અભાવ છે,
* તેથી કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ હોવાથી
૩. * સમુદ્ર પોતે જ અંતર્વ્યાપક થઈને
* બંને અવસ્થાઓ વિષે આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને
૪. * બંને અવસ્થાઓ એવા પોતાને કરતો થકો,
* પોતાને એકને જ કરતો પ્રતિભાસે છે;
૫. * પરંતુ અન્યને કરતો પ્રતિભાસતો નથી;
* [આ રીતે આચાર્યશ્રીએ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવને દ્રષ્ટાંત વડે સમજાવ્યો.]
- (૨) * [જ્યાં વ્યાપકવ્યાપ્યભાવ છે ત્યાં કર્તાકર્મપણું છે-એ સિદ્ધાંત કહે છે :-]
૧. * તેવી રીતે સસંસાર અને નિઃસંસાર અવસ્થાઓને
* પુદ્ગલકર્મના વિપાકના સંભવ અને અસંભવ નિમિત્ત હોવા છતાં પણ
૨. * પુદ્ગલકર્મને અને જીવને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે
* કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ હોવાથી,
૩. * અસંસાર અથવા નિઃસંસાર અવસ્થાને વિષે અંતર્વ્યાપક થઈને
* જીવ જ પોતે આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને
૪. * સસંસાર અથવા નિઃસંસાર એવા પોતાને કરતો થકો,

- * પોતાને એકને જ કરતો પ્રતિભાસો;
- ૫. * પરંતુ અન્યને કરતો ન પ્રતિભાસો,
 - * [આ રીતે જ્યાં વ્યાખ્યાન્યભાવ છે ત્યાં કર્તાકર્મભાવ છે એ સિદ્ધાંત સમજાવ્યો.]
- (૩) * [હવે ભાવકભાવ્યપણું સમુદ્ર અને પવનના દ્રષ્ટાંત વડે સમજાવે છે :-]
- ૧. * અને વળી જેમ તે જ સમુદ્ર ભાવ્યભાવકભાવના (ભાવ્યભાવકપણાના) અભાવને લીધે
 - * પરભાવનું પર વડે અનુભવાવું અશક્ય હોવાથી,
- ૨. * ઉત્તરંગ અથવા નિસ્તરંગરૂપ પોતાને અનુભવતો થકો,
 - * પોતાને એકને જ અનુભવતો પ્રતિભાસે છે.
- ૩. * પરંતુ અન્યને અનુભવતો પ્રતિભાસતો નથી;
 - * [આ રીતે આચાર્યશ્રીએ ભાવકભાવ્યભાવને દ્રષ્ટાંત વડે સમજાવ્યો.]
- (૪) [જ્યાં ભાવકભાવ્યભાવ છે ત્યાં ભોક્તાભોગ્યભાવ છે—એ સિદ્ધાંત કહે છે :-]
- ૧. * અને વળી તેવી રીતે આ જ જીવ, ભાવ્યભાવકભાવના અભાવને લીધે
 - * પરભાવનું પર વડે અનુભવાવું અશક્ય હોવાથી,
- ૨. * સંસાર અથવા નિઃસંસારરૂપ પોતાને અનુભવતો થકો,
 - * પોતાને એકને જ અનુભવતો પ્રતિભાસો
- ૩. * પરંતુ અન્યને અનુભવતો ન પ્રતિભાસો;
- . * [આ રીતે જ્યાં ભાવકભાવ્યભાવ છે ત્યાં ભોક્તાભોગ્યભાવ છે એ સિદ્ધાંત સમજાવ્યો.]

ગાથા - ૮૪

ઉત્થાનિકા :-હવે વ્યવહાર દર્શાવે છે :-

ગાથા :- * આત્મા કરે વિધવિધ પુદ્ગલકર્મ-મત વ્યવહારનું,
વળી તે જ પુદ્ગલકર્મ આત્મા ભોગવે વિધવિધનું. ૮૪.

ટીકામૃત :-

(૧) * [દ્રષ્ટાંત (A) અંતરંગ; (B) બહિરંગ]

- (A) ૧. * જ્યમ અંતરંગે વ્યાપ્યવ્યાપકતા વડે માટી કરે
ઘટને, વળી તે ભોગવે છે ભાવ્યભાવકતા વડે.
- (B) ૧. * ઘટના બહિરંગે અહો અનુકૂળ છે ઉત્પાદને,
ઇચ્છા તથા હસ્તાદિરૂપ ક્રિયા તણો વ્યાપાર જે;
૨. * તે વ્યાપ્યવ્યાપકતા વડે કરતો અહો કુંભાર જે,
વળી તૃપ્તિને જે પામતો કરી જળ તણા ઉપયોગને;
૩. * આ રીત ભોગવતો અહો તે ભાવ્યભાવકતા વડે,
'ઘટને કરે છે, ભોગવે છે કુંભકર' એવો અરે;
૪. * અનાદિથી રૂઢિરૂપ છે વ્યવહાર આવો લોકને
[દ્રષ્ટાંત આ સમજાવીને કહે છે હવે સિદ્ધાંતને.]

(૨) * [સિદ્ધાંત : (A) અંતરંગ; (B) બહિરંગ]

- (A) ૧. * ત્યમ અંતરંગે વ્યાપ્યવ્યાપકતા વડે પુદ્ગલ કરે
છે કર્મને, વળી ભોગવે છે ભાવ્યભાવકતા વડે.
- (B) ૧. * પુદ્ગલકરમઉત્પાદને બહિરંગમાં અનુકૂળ જે,
રાગાદિ કરતો વ્યાપ્યવ્યાપકતા વડે અજ્ઞાની તે;
૨. * પુદ્ગલકરમવિપાકથી ઉત્પન્ન વિષયાદિ વડે,
ઉપજેલ સુખ-દુઃખ ભોગવે છે ભાવ્યભાવકતા વડે.
૩. * 'જીવ કર્મપુદ્ગલને કરે વળી ભોગવે છે જીવ તે'
-અનાદિથી અજ્ઞાનીને જ પ્રસિદ્ધ છે વ્યવહાર એ.

ટીકા : [Slightly Rearranged]

(૧) [દ્રષ્ટાંત : (A) અંતરંગ; (B) બહિરંગ]

- (A) ૧. * જેમ અંદરમાં વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી માટી ઘડાને કરે છે.
* અને ભાવ્યભાવકભાવથી માટી જ ઘડાને ભોગવે છે.
- (B) ૧. * તોપણ બહારમાં, ઘડાના સંભવ (-થવું તે, ઉત્પત્તિ)ને અનુકૂળ એવા
* (ઇચ્છારૂપ અને હસ્તાદિકની ક્રિયારૂપ* પોતાના) વ્યાપારને

૨. * વ્યાખ્યાપકભાવથી કરતો અને
* ઘડા વડે કરેલો જે પાણીનો ઉપયોગ તેનાથી ઊપજેલી તૃપ્તિને (પોતાના તૃપ્તિભાવને)
 ૩. * ભાવ્યભાવકભાવ વડે અનુભવતો-ભોગવતો એવો
* કુંભાર ઘડાને કરે છે અને ભોગવે છે.
 ૪. * એવો લોકોનો અનાદિથી રૂઢ વ્યવહાર છે :
* [આ દ્રષ્ટાંત સમજાવીને હવે આચાર્યશ્રી સિદ્ધાંતને સમજાવે છે.]
- (૨) [સિદ્ધાંત : (A) અંતરંગ; (B) બહિરંગ]
- (A) ૧. * તેવી રીતે, અંદરમાં વ્યાખ્યાપકભાવથી પુદ્ગલદ્રવ્ય કર્મને કરે છે અને
* ભાવ્યભાવકભાવથી પુદ્ગલદ્રવ્ય જ કર્મને ભોગવે છે તોપણ,
- (B) ૧. બહારમાં, વ્યાખ્યાપકભાવથી અજ્ઞાનને લીધે પુદ્ગલકર્મના સંભવને અનુક્ષ્ણ
* એવા (પોતાના રાગાદિક) પરિણામને કરતો અને
૨. * પુદ્ગલકર્મના વિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલી વિષયોની નિકટતા
* તેનાથી ઊપજેલી (પોતાની) સુખદુઃખરૂપ પરિણતિને ભાવ્યભાવકભાવ
* વડે અનુભવતો-ભોગવતો એવો જીવ
 ૩. * પુદ્ગલકર્મને કરે છે અને ભોગવે છે.
* એવો અજ્ઞાનીઓને અનાદિ સંસારથી પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છે.
- X [હસ્તાદિકની ક્રિયારૂપ = હસ્તાદિકની ક્રિયા કરવાના રાગરૂપ-અહંકારરૂપ]

ગાથા - ૮૫

ઉત્થાનિકા :-હવે આ વ્યવહારને દૂષણ દે છે :-

ગાથા :- * પુદ્ગલ કરમ જીવ જો કરે, એને જ જો જીવ ભોગવે,
જિનને અસમંત દ્વિક્રિયાથી અભિન્ન તે આત્મા ઠરે. ૮૫.

ટીકામૃત :- (૧) [ક્રિયા-પરિણામ-પરિણામી ત્રણેય એક જ વસ્તુ છે.]

૧. * ક્રિયા બધી આ જગતમાં પરિણામસ્વરૂપ જ હોઈને,
પરિણામથી તે ભિન્ન નથી પણ છે ખરે પરિણામ તે;
૨. * પરિણામ તે પરિણામીથી નથી ભિન્ન પણ એ કારણે—
[કે] પરિણામ ને પરિણામી બન્ને વસ્તુ એક અભિન્ન છે.
૩. * આ રીત સિદ્ધ થયું અહો છે કોઈપણ ક્રિયા જગે
તે સૌ ક્રિયાઓ દ્રવ્યથી નથી ભિન્ન [કોઈ પણ રીતે.]
૪. * વસ્તુસ્થિતિથી અભિન્ન છે કર્તા અને ક્રિયા ખરે,
[પરિણામ-પરિણામી-ક્રિયા ત્રણ નામ હો પણ એક છે.]

(૨) [દ્વિક્રિયાવાદી મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે.]

૧. * જીવ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી પરિણામ પોતાના કરે,
ને ભાવ્યભાવકતા વડે જ્યમ અનુભવે પણ તેમને;
૨. * ત્યમ વ્યાપ્યવ્યાપકતા વડે પુદ્ગલકરમ પણ જો કરે,
ને ભાવ્યભાવકતા વડે તેને જ જો જીવ ભોગવે;
૩. * ભેગી મળેલી સ્વ-પરની [બન્ને] ક્રિયાઓથી [ખરે,]
અભિન્નતા બેમાં થતાં વિભાગ પામે અસ્તને;
૪. * અનેકદ્રવ્યસ્વરૂપતાને અનુભવે જે આ રીતે,
સર્વજ્ઞના મતમાં નથી મિથ્યાત્વી એવો જીવ તે.

* જગે = આ જગતમાં

ટીકા :- [ક્રિયા-પરિણામ-પરિણામી ત્રણેય એક જ વસ્તુ છે.]

- ૧ * પ્રથમ તો જગતમાં જે ક્રિયા છે તે બધીય પરિણામ સ્વરૂપ હોવાથી
* ખરેખર પરિણામથી ભિન્ન નથી (-પરિણામ જ છે);
૨. * પરિણામ પણ પરિણામીથી (દ્રવ્યથી) ભિન્ન નથી કારણ કે
* પરિણામ અને પરિણામી અભિન્ન વસ્તુ છે (-જુદી જુદી બે વસ્તુ નથી.)
૩. * માટે (એમ સિદ્ધ થયું કે) જે કોઈ ક્રિયા છે
* તે બધીયે ક્રિયાવાનથી (દ્રવ્યથી) ભિન્ન નથી.

૪. * આમ, વસ્તુસ્થિતિથી જ (અર્થાત્ એવી જ મર્યાદા હોવાને લીધે) ક્રિયા અને કર્તાનું અભિન્નપણું (સદાય) તપતું હોવાથી,

* [ક્રિયા, પરિણામ, પરિણામી—એવા ત્રણ નામો હોવા છતાં વસ્તુ એક જ છે.]

(૨) [દ્વિક્રિયાવાદી મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે.]

૧. * જીવ જેમ વ્યાપ્યવ્યાકભાવથી પોતાના પરિણામને કરે છે

* અને ભાવ્યભાવકભાવથી તેને જ અનુભવે-ભોગવે છે,

૨. * તેમ જો વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી પુદ્ગલકર્મને પણ કરે અને

* ભાવ્યભાવકભાવથી તેને જ ભોગવે તો તે જીવ,

૩. * પોતાની અને પરની ભેગી મળેલી બે ક્રિયાથી

* અભિન્નતાનો પ્રસંગ આવતાં સ્વ-પરનો પરસ્પર વિભાગ અસ્ત થઈ જવાથી (નાશ પામવાથી),

૪. * અનેક દ્રવ્યસ્વરૂપ એક આત્માને અનુભવતો થકો

* મિથ્યાદ્રષ્ટિપણાને લીધે સર્વજ્ઞના મતની બહાર છે.

ગાથા - ૮૬

ઉત્થાનિકા :-હવે ફરી પૂછે છે કે બે ક્રિયાઓ અનુભવ કરનાર પુરુષ મિથ્યાદ્રષ્ટિ કઈ રીતે છે? તેનું સમાધાન કરે છે :-

ગાથા :- * જીવભાવ, પુદ્ગલભાવ—બંને ભાવને જેથી કરે,
તેથી જ મિથ્યાદ્રષ્ટિ એવા દ્વિક્રિયાવાદી ઠરે. ૮૬

ટીકામૃત :-

(૧) [એક દ્રવ્ય વડે બે ક્રિયાઓ થતી નથી—એ નિશ્ચય છે :]

- * આત્મા કરે પરિણામ નિજના, ને વળી પુદ્ગલ તણા,
ત્યમ માનતા જે જીવ તેને દ્વિક્રિયાવાદી કહ્યાં.
- * બે દ્રવ્યના પરિણામ કદી ના એક દ્રવ્ય થકી થતાં,
છે દ્વિક્રિયાવાદી જીવો તેથી જ મિથ્યાત્વી [મહા!]

(૨) [દ્રષ્ટાંત : કુંભાર રાગાદિપરિણામને કરે છે, ઘટપરિણામને નહિ :]

- * કુંભાર ઇચ્છાદિ અને હસ્તાદિની ક્રિયા કરે,
અનુકૂળ ઘટઉત્પત્તિને પોતાથી જેહ અભિન્ન ને,
- * નિજની પરિણતિથી અભિન્ન ક્રિયા વડે કરતો થકો,
કુંભારના વ્યાપારને અનુરૂપ [નિજથી] થાય છે.
- * 'હું કુંભારનો કરનાર છું'—હો ગર્વ એ કુંભારને,
પણ તે છતાં આ રીત કર્તા કુંભારનો તે નવ બને.

(૩) [સિદ્ધાંત : આત્મા પોતાના પરિણામને કરે છે, પુદ્ગલકર્મપરિણામને નહિ :]

- * અનુકૂળ પુદ્ગલકર્મરૂપ પરિણામને તેવી રીતે,
પરિણામ નિજના જે કરે નિજ પરિણતિથી અભિન્ન જે;
- * તેને ભલે કરતો અહો અજ્ઞાની એ પ્રતિભાસતો,
પણ તેહને અનુરૂપ જે પુદ્ગલકર્મપરિણામનો;
- * અભિન્ન જે પુદ્ગલથી ને તેની જ પરિણતિથી અહો,
ઉત્પાદ તેનો થાય છે, આત્મા વડે નહિ જાણજો.
- * 'પુદ્ગલકર્મને હું કરું છું'—ગર્વ એવો હો ભલે,
પણ તે છતાં અજ્ઞાની તે કર્તા ન પુદ્ગલનો બને.

ટીકા :- (૧) [એક દ્રવ્ય વડે બે ક્રિયાઓ થતી નથી—એ નિશ્ચય છે :]

- * નિશ્ચયથી દ્વિક્રિયાવાદીઓ (અર્થાત્ એક દ્રવ્યને બે ક્રિયા હોવાનું માનનારા)
- * આત્માના પરિણામને અને પુદ્ગલના પરિણામને પોતે (આત્મા) કરે છે એમ માને છે
- * તેથી તેઓ મિથ્યાદ્રષ્ટિ જ છે એવો સિદ્ધાંત છે.

* એક દ્રવ્ય વડે બે દ્રવ્યના પરિણામ કરવામાં આવતા ન પ્રતિભાસો.

(૨) [દ્રષ્ટાંત : કુંભાર રાગાદિપરિણામને કરે છે, ઘટપરિણામને નહિ :]

* જેમ કુંભાર ઘડાના સંભવને અનુકૂળ પોતાના (ઇચ્છારૂપ અને હસ્તાદિકની ક્રિયારૂપ) વ્યાપાર પરિણામને (-વ્યાપારરૂપ પરિણામને)

* -કે જે પોતાથી અભિન્ન છે અને

* પોતાથી અભિન્ન પરિણતિમાત્ર ક્રિયાથી કરવામાં આવે છે તેને-

* કરતો પ્રતિભાસે છે,

* પરંતુ ઘડો કરવાના અહંકારથી ભરેલો હોવા છતાં પણ

* (તે કુંભાર) પોતાના વ્યાપારને અનુરૂપ એવા ઘટપરિણામને (ઘડારૂપ પરિણામને)

* -કે જે માટીથી અભિન્ન છે અને માટીથી અભિન્ન પરિણતિમાત્ર ક્રિયાથી કરવામાં આવે છે તેને-

* કરતો પ્રતિભાસતો નથી;

(૩) [સિદ્ધાંત : આત્મા પોતાના પરિણામને કરે છે, પુદ્ગલકર્મપરિણામને નહિ :]

* તેવી રીતે આત્મા પણ અજ્ઞાનને લીધે પુદ્ગલકર્મરૂપ પરિણામને અનુકૂળ પોતાના પરિણામને

* -કે જે પોતાથી અભિન્ન છે અને પોતાથી અભિન્ન પરિણતિમાત્ર ક્રિયાથી કરવામાં આવે છે તેને-

* કરતો પ્રતિભાસો, પરંતુ

* પુદ્ગલના પરિણામને કરવાના અહંકારથી ભરેલો હોવા છતાં પણ (તે આત્મા)

* પોતાના પરિણામને અનુરૂપ એવા પુદ્ગલના પરિણામને

* -કે જે પુદ્ગલથી અભિન્ન છે અને પુદ્ગલથી અભિન્ન પરિણતિમાત્ર ક્રિયાથી કરવામાં આવે છે તેને-

* -કરતો ન પ્રતિભાસો.

કળશ - ૫૧

ઉત્થાનિકા :-હવે આ જ અર્થના સમર્થનનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લાકાર્થ :-

- (૧) * જે પરિણામે તે કર્તા છે, જે પરિણામ છે તે કર્મ છે
* અને જે પરિણતિ તે ક્રિયા છે;
- (૨) * [પરિણામ, કર્તા અને પરિણતિ—એ ત્રણ ભેદ પર્યાયદ્રષ્ટિ છે*]
* [દ્રવ્યદ્રષ્ટિએ] એ ત્રણેય, વસ્તુપણે ભિન્ન નથી.

કળશામૃત :-

- (૧) * જે પરિણામે છે તેહ કર્તા છે અને પરિણામ તે
છે કર્મ, ને જે પરિણતિ તેને ક્રિયા કહેવાય છે;
- (૨) * [પરિણામ, કર્તા, પરિણતિ—ત્રણ ભેદ પર્યાયદ્રષ્ટિએ;*]
વસ્તુપણે તો એ ત્રણેય અભિન્ન છે દ્રવ્યદ્રષ્ટિએ.**

* ભાવાર્થમાંથી : પર્યાયદ્રષ્ટિ = ભેદની દ્રષ્ટિ

** અહીં એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યથી પૃથક્ બતાવવાના પ્રયોજનથી

દ્રવ્યદ્રષ્ટિ = દ્રવ્ય-પર્યાયની અભેદ દ્રષ્ટિ-અભિન્ન દ્રષ્ટિ = વસ્તુદ્રષ્ટિ [આ દ્રષ્ટિના વિષયની દ્રષ્ટિ નથી.]

કલ્પશ-પર

ઉત્થાનિકા :- (ફરી પણ કહે છે કે :-)

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * વસ્તુ એક જ સદા પરિણમે છે,
* એકના જ સદા પરિણામ થાય છે અને એકની જ પરિણતિ-ક્રિયા થાય છે;
- (૨) * કારણ કે
* અનેકરૂપ થવા છતાં
* એક જ વસ્તુ છે, ભેદ નથી.

કલ્પશામૃત :-

- (૧) * વસ્તુ સદાય [સ્વયં] પરિણમે છે અહો બસ એકલી,
પરિણામ થાયે એકના ને પરિણતિ બસ એકની;
- (૨) [કારણ કે] * કર્તા, કરમ, ક્રિયાપણે ત્રણ ભેદરૂપ થવા છતાં,
વસ્તુ રહે છે એકમાત્ર જ, ભેદ નહીં તેમાં થતા.

કલ્પ - ૫૩

ઉત્થાનિકા :-વળી કહે છે કે :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * બે દ્રવ્યો એક થઈને પરિણમતા નથી,
* બે દ્રવ્યોનું એક પરિણામ થતું નથી અને
- (૨) * બે દ્રવ્યોની એક પરિણતિ-ક્રિયા થતી નથી;
* [બે દ્રવ્ય વચ્ચે સર્વથા ભિન્નતા છે] કારણ કે
- (૩) * અનેક દ્રવ્યો છે તે સદા અનેક જ છે,
* પલટીને એક થઈ જતા નથી.

કલ્પશામૃત

- (૧) * બે દ્રવ્ય એક થઈ [કદી] પરિણમન [તો] કરતા નથી,
બે દ્રવ્યનું એક જ [કદી] પરિણામ પણ થાતું નથી;
- (૨) * બે દ્રવ્યની એક જ ક્રિયા-પરિણતિ નહિ [કદી] થાય છે,
[બે દ્રવ્ય વચ્ચે ભિન્નતા છે સર્વથા] આ કારણે—
- (૩) * અનેક દ્રવ્યો જે [સહુ] છે તે સદા જ અનેક છે,
પલટન કરી સૌ દ્રવ્ય તે નહિ એક કદીયે થાય છે.

કલ્પશ - ૫૪

ઉત્થાનિકા :-ફરી આ અર્થને દ્રઢ કરે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * એક દ્રવ્યના [પરિણામના] બે કર્તા ન હોય,
* વળી એક દ્રવ્યના બે કર્મ [=કાર્ય] ન હોય અને
(૨) * એક દ્રવ્યની બે ક્રિયા ન હોય;
* કારણ કે એક દ્રવ્ય અનેક દ્રવ્યરૂપ થાય નહિ.

કલ્પશામૃત :-

- (૧) * કર્તા કદી બે હોય નહીં પરિણામ* એક જ [માત્રના,]
બે કાર્ય વળી ના હોય એક જ દ્રવ્યના કદીયે અહા;
(૨) * કદી બે ક્રિયાઓ હોય નહિ બસ એક દ્રવ્ય જ [માત્રની,]
એ કારણે કે દ્રવ્ય એક અનેક દ્રવ્ય થતું નથી.

* અહીં શ્લોકાર્થમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દ 'પરિણામ'ના અર્થમાં વપરાયો છે.

કલશ - ૫૫

ઉત્થાનિકા :-આત્માને અનાદિથી પરદ્રવ્યના કર્તાકર્મપણાનું અજ્ઞાન છે તે જો પરમાર્થના ગ્રહણથી એકવાર પણ વિલય પામે તો ફરી ન આવે, એમ હવે કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * આ જગતમાં મોહી (અજ્ઞાની) જીવોનો
* 'પરદ્રવ્યને' હું કરું છું'
- (૨) * એવા પરદ્રવ્યના કર્તૃત્વના મહા અહંકારરૂપ અજ્ઞાનાંધકાર—
* કે જે અત્યંત દુર્નિવાર છે તે—અનાદિ સંસારથી ચાલ્યો આવે છે.
આચાર્ય કહે છે કે :
- (૩) * અહો ! પરમાર્થનયનું અર્થાત્ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનું ગ્રહણ કરવાથી જો તે એકવાર પણ નાશ પામે
* તો જ્ઞાનધન આત્માને ફરી બંધન કેમ થાય? ન થાય.
- (૪) * (જીવ જ્ઞાનધન છે માટે યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી
* જ્ઞાન** ક્યાં જતું રહે?
- (૫) * અને જો જ્ઞાન ન જાય તો ફરી અજ્ઞાનથી
* બંધ ક્યાંથી થાય? કદી ન થાય.)

કલશામૃત :-

- (૧) * આ જગતમાં અજ્ઞાની—મોહી સર્વ એવા જીવને,
'પરદ્રવ્ય'ને કરું છું હું' એવું ગર્વરૂપ અજ્ઞાન છે.
- (૨) * પરદ્રવ્યના કર્તૃત્વનું, અજ્ઞાનરૂપ અધ તે મહા,
અત્યંત દુર્નિવાર છે અનાદિના સંસારમાં.

આચાર્ય કહે છે— અ'હો !

- (૩) * પરમાર્થનયના ગ્રહણથી જો નાશ પામે તે અહા,
તો જ્ઞાનધન આ આત્માને થાય નહિ બંધન કદા.
- (૪) * જીવ જ્ઞાનધન છે તેથી જ્ઞાન યથાર્થતા પામે પછી
ક્યા જતું રહે તે જ્ઞાન [સમ્યક્ એકવાર થયા પછી?]
- (૫) * ને જ્ઞાન જો નહીં જાય તો અજ્ઞાનથી કદીયે ફરી,
નહિ બંધ થાશે'—એમ કહીને આચાર્યશ્રી.

* પરદ્રવ્ય = મિથ્યાત્વ, રાગદ્વેષ; ** જ્ઞાન = જ્ઞાનની, સમકિતની, અનુભવની પર્યાય

કલ્પશ - ૫૬

ઉત્થાનિકા :-ફરીને વિશેષતાથી કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * આત્મા તો સદા પોતાના ભાવોને કરે છે અને
* પરદ્રવ્ય પરના ભાવોને કરે છે;
- (૨) * કારણ કે પોતાના ભાવો છે તે તો પોતે જ છે
* અને પરના ભાવો છે તે પર જ છે (એ નિયમ છે.)

કલ્પશામૃત :-

- (૧) * આત્મા સદાય અહો કરે, નિજના જ [સર્વો] ભાવને,
પરદ્રવ્ય પરના ભાવને કરતું સદાય [પરિણમે;]
- (૨) * નિજભાવ જે છે તેપણે તે દ્રવ્ય છે—એ કારણે,
પરભાવ જે છે તેપણે પરદ્રવ્ય છે—એ નિયમ છે.
- * સર્વો ભાવને = શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બધા ભાવોને

ગાથા - ૮૭

ઉત્થાનિકા :- (પરદ્રવ્યના કર્તાકર્મપણાની માન્યતાને અજ્ઞાન કહીને એમ કહ્યું હતું કે જે એવું માને તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે; ત્યાં આશંકા ઊપજે છે કે—આ મિથ્યાત્વાદિ ભાવો શી વસ્તુ છે? જો તેમને જીવના પરિણામ કહેવામાં આવે તો પહેલાં રાગાદિભાવોને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા હતા તે કથન સાથે વિરોધ આવે છે; અને જો પુદ્ગલના પરિણામ કહેવામાં આવે તો જેમની સાથે જીવને કાંઈ પ્રયોજન નથી તેમનું ફળ જીવ કેમ પામે? આ આશંકા દૂર કરવાને હવે ગાથા કહે છે :-

ઉત્થાનિકા (હરિગીતમાં) :-

- * પરદ્રવ્યના કર્તાપણાની માન્યતા અજ્ઞાન છે,
જે માનતો એવું અહો તે જીવ મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે.
- * તેથી કહો મિથ્યાત્વ આદિ ભાવ આ શી વસ્તુ છે ?
તે જીવના પરિણામ હો તો પૂર્વકથન વિરુદ્ધ છે
- * કે રાગ આદિ ભાવ સૌ પુદ્ગલ તણા પરિણામ છે;
પુદ્ગલ તણા પરિણામ જો તે રાગ આદિ ભાવ હો,
- * તો કાંઈ પણ સંબંધ નથી એ જીવને ફળ કેમ હો?
આચાર્યશ્રી ઉત્તર કહે છે શિષ્યની શંકા તણો.

ગાથા :- * મિથ્યાત્વ જીવ અજીવ દ્વિવિધ, એમ વળી અજ્ઞાન ને,
અવિરમણ, યોગો, મોહ ને ક્રોધાદિ ઉભય પ્રકાર છે. ૮૭.

ટીકામૃત :

(૧) * [મિથ્યાત્વાદિ ભાવો અજીવ તેમજ જીવ છે :]

૧. * મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરતિ આદિ જે સૌ ભાવ છે
પ્રત્યેક જે, દર્પણ-મચુરની જેમ જીવાજીવ વડે;
૨. * [ભાવક થઈને] ભાવવામાં આવતા હોવાથી છે,
તે ભાવ સહુએ જીવ ને તેઓ સહુએ અજીવ છે.

(૨) તે [દર્પણ-મોરના] દ્રષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે :

૧. * લીલો પીળો ઇત્યાદિ એવા વર્ણરૂપ સૌ ભાવ જે
તે મોરના જ સ્વભાવથી સહુ મોરથી જ ભવાય છે;
૨. * તેઓ સહુએ વર્ણભાવો તો ખરેખર મોર છે
[અને] * દર્પણ મહીં પ્રતિબિંબ જે સૌ વર્ણના દેખાય તે,
૩. * પ્રતિબિંબભાવો તે સહુ તો છે ખરે દર્પણ જ ને;
દર્પણ તણા સ્વચ્છત્વથી વિકારરૂપ ભવાય છે.

* શંકા = આશંકા.

(૩) * [સિદ્ધાંત : મિથ્યાત્વાદિ ભાવો અજીવ તેમજ જીવ છે :]

૧. [તેવી જ રીતે] * મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરતિ આદિ જે સૌ ભાવ છે,
તે અજીવના જ સ્વભાવથી જ ભવાય છે પુદ્ગલ વડે.
૨. * ને તેથી આ મિથ્યાત્વ આદિ ભાવ સર્વ અજીવ છે.
[અને] મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન આદિ ભાવ છે સહુ જેહ કે
૩. * ચૈતન્યના વિકારરૂપે જીવથી જ ભવાય છે;
ને તેથી આ મિથ્યાત્વ આદિ ભાવ સહુયે જીવ છે.

ટીકા :-

(૧) [મિથ્યાત્વાદિ ભાવો જીવ તેમજ અજીવ છે :]

૧. * મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અવિરતિ ઇત્યાદિ જે ભાવો છે.
* તે પ્રત્યેક, મયુર અને દર્પણની જેમ, અજીવ અને જીવ વડે
૨. * ભાવવામાં આવતા હોવાથી
* અજીવ પણ છે અને જીવ પણ છે.
- (૨) * તે [મોર અને દર્પણના] દ્રષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે :-
૧. * જેમ ઘેરો, વાદળી, લીલો, પીળો આદિ (વર્ણરૂપ) ભાવો
* કે જેઓ મોરના પોતાના સ્વભાવથી મોર વડે ભાવવામાં આવે છે (-બનાવાય છે, થાય છે)
૨. * તેઓ મોર જ છે અને
* (દર્પણમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતા) ઘેરો, વાદળી, લીલો, પીળો ઇત્યાદિ ભાવો
૩. * કે જેઓ (દર્પણની) સ્વચ્છતાના વિકારમાત્રથી દર્પણ વડે ભાવવામાં આવે છે
* તેઓ દર્પણ જ છે; તેવી જ રીતે
- (૩) * [સિદ્ધાંત : મિથ્યાત્વાદિ ભાવો અજીવ તેમજ જીવ છે :]
૧. * મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અવિરતિ ઇત્યાદિ ભાવો કે
* જેઓ અજીવના પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવથી અજીવ વડે ભાવવામાં આવે છે.
૨. * તેઓ અજીવ જ છે અને
* મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અવિરતિ ઇત્યાદિ ભાવો કે
૩. * જેઓ ચૈતન્યના વિકારમાત્રથી જીવ વડે ભાવવામાં આવે છે
* તેઓ જીવ જ છે.

ગાથા - ૮૮

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે મિથ્યાત્વાદિકને જીવ અને અજીવ કહ્યાં તે જીવ મિથ્યાત્વાદિ અને અજીવ મિથ્યાત્વાદિ કોણ છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :- * મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન આદિ અજીવ, પુદ્ગલકર્મ છે;
અજ્ઞાન ને અવિરમણ વળી મિથ્યાત્વ જીવ, ઉપયોગ છે. ૮૮

ટીકામૃત :-

(૧) * [અજીવ મિથ્યાત્વાદિ કોણ છે?]

૧. * મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરતિ આદિ જે સૌ અજીવ છે,
તે તો અમૂર્તિક જેહ છે ચૈતન્યભાવોથી ખરે;
૨. * છે [સર્વ રીતે] અન્ય એવું મૂર્ત પુદ્ગલકર્મ ને

(૨) * [જીવ મિથ્યાત્વાદિ કોણ છે?]

૩. * મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરતિ આદિ જે સૌ જીવ છે,
તે મૂર્ત પુદ્ગલકર્મથી જે [સર્વ રીતે] અન્ય છે;
એવો અહો ચૈતન્યના પરિણામનો જ વિકાર છે.

ટીકા :- [Slightly Rearranged]

(૧) * [અજીવ મિથ્યાત્વાદિ કોણ છે?]

૧. * જે મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અવિરતિ ઇત્યાદિ અજીવ છે.
* તે તો નિશ્ચયથી અમૂર્તિક ચૈતન્ય પરિણામથી
૨. * અન્ય એવું મૂર્તિક પુદ્ગલકર્મ છે અને

(૨) [જીવ મિથ્યાત્વાદિ કોણ છે?]

- * જે મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અવિરતિ ઇત્યાદિ જીવ છે.
- (૩) * તે મૂર્તિક પુદ્ગલકર્મથી અન્ય એવો
* ચૈતન્યપરિણામનો વિકાર છે.

ગાથા - ૮૯

ઉત્થાનિકા :-હવે ફરી પૂછે છે કે મિથ્યાદર્શનાદિ ચૈતન્યનો વિકાર ક્યાંથી થયો? તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :- * છે મોહ્યુત ઉપયોગના પરિણામ ત્રણ અનાદિના,
-મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરતભાવ એ ત્રણ જાણવા. ૮૯.

ટીકામૃત :-

(૧) * [મોહ સાથે સંયુક્તપણાથી ઉપયોગમાં ત્રણ પ્રકારના પરિણામ વિકાર થાય છે :]

૧. * નિજરસથી સર્વે દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવે પરિણમે,
એવા સ્વના પરિણમનમાં જો કે સહુય સમર્થ છે;
૨. * તોપણ અનાદિથી આતમાથી ભિન્ન એવા મોહના,
સંગે થતા ઉપયોગના પરિણામ ત્રણ પ્રકારના;
૩. * મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરત એમ ત્રિવિધ વિકારના,
ઉપયોગના વિકાર જે દેખાય છે આ જીવમાં;
૪. * તે સ્ફટિકના સ્વચ્છત્વના વિકારપરિણામો સમા,
પરની ઉપાધિને લીધે છે જીવમાં ઊપજે અહા.

(૨) * [સ્ફટિકના દ્રષ્ટાંત વડે] તે સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે :-

૧. * નિજ સ્વરૂપરૂપે પરિણમનમાં સ્ફટિક [પૂર્ણ] સમર્થ છે,
-કિંતુ કદાચિત્ શ્યામ, લીલા ને પીળા છે દ્રવ્ય જે;
૨. * તમાલ, કેળ, સુવર્ણના પાત્રો તણા આધાર તે,
દેખાય છે ત્રણ વિધ વર્ણે સ્ફટિકનું સ્વચ્છત્વ એ.

(૩) * [તાત્પર્ય : મોહના સંયોગથી આત્મામાં ત્રણ પ્રકારના વિકાર થાય છે :]

૧. * તેવી રીતે મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરત જેહનો,
અનાદિથી જ સ્વભાવ છે પરવસ્તુ એવા મોહનો;
૨. * સંયોગ હોવાથી અહો આ આત્મના ઉપયોગનો;
મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન આદિ વિકાર ત્રણ વિધ દેખવો.

ટીકા : (૧) [મોહ સાથે સંયુક્તપણાથી ઉપયોગમાં ત્રણ પ્રકારના પરિણામ વિકાર થાય છે :]

૧. * જોકે નિશ્ચયથી પોતાના નિજરસથી જ સર્વ વસ્તુઓનું
* પોતાના સ્વભાવભૂત એવા સ્વરૂપ-પરિણમનમાં સમર્થપણું છે,
૨. * તોપણ (આત્માને) અનાદિથી અન્ય વસ્તુભૂત મોહ
* સાથે સંયુક્તપણું હોવાથી, આત્માના ઉપયોગનો,
૩. * મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને અવિરતિ એમ ત્રણ પ્રકારનો પરિણામવિકાર છે.
* ઉપયોગનો તે પરિણામવિકાર,
૪. * સ્ફટિકની સ્વચ્છતાના પરિણામવિકારની જેમ,

- * પરને લીધે (-પરની ઉપાધિને લીધે) ઉત્પન્ન થતો દેખાય છે.
- (૨) * [સ્ફટિકના દ્રષ્ટાંત વડે] તે સ્પષ્ટપણે સમજાવવામાં આવે છે :
૧. * જેમ સ્ફટિકની સ્વચ્છતાનું સ્વરૂપ-પરિણામનમાં (અર્થાત્ પોતાના ઉજ્જ્વળતારૂપ સ્વરૂપ પરિણામવામાં) સમર્થપણું હોવા છતાં,
 - * કદાચિત્ (સ્ફટિકને) કાળા, લીલા અને પીળા એવા
 ૨. * તમાલ, કેળ અને કાંચનના પાત્રરૂપી આધારનો સંયોગ હોવાથી,
 - * સ્ફટિકની સ્વચ્છતાનો કાળો, લીલો, અને પીળો એમ ત્રણ પ્રકારનો પરિણામવિકાર દેખાય છે.
૩. [તાત્પર્ય : મોહના સંયોગથી આત્મામાં ત્રણ પ્રકારના વિકાર થાય છે :]
૧. * તેવી રીતે, (આત્માને) અનાદિથી મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને અવિરતિ
 - * જેનો સ્વભાવ છે એવા અન્ય-વસ્તુભૂત મોહનો
 ૨. * સંયોગ હોવાથી, આત્માના ઉપયોગનો,
 - * મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને અવિરતિ એમ ત્રણ પ્રકારનો પરિણામવિકાર દેખવો.

ગાથા - ૯૦

ઉત્થાનિકા : હવે આત્માના ત્રણ પ્રકારના પરિણામવિકારનું કર્તાપણું દર્શાવે છે :-

ગાથા :- * એનાથી છે ઉપયોગ ત્રણવિધ, શુદ્ધ નિર્મળ ભાવ જે;
જે ભાવ કંઈ પણ તે કરે, તે ભાવનો કર્તા બને. ૯૦.

ટીકામૃત :-

(૧) * [મોહના સંયુક્તપણાને લીધે ઉપયોગ ત્રણ પ્રકારના વિકારરૂપ પરિણામે છે :]

૧. * અનાદિથી આ રીત જુદી વસ્તુભૂત આ મોહના
સંગે થતા ઉપયોગના પરિણામ ત્રણ પ્રકારના;
૨. * મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન , અવિરતિ એમ ત્રિવિધ વિકારના,
[ઉપયોગના પરિણામ જે દેખાય છે આ જીવમાં.]

(૨) [આ ત્રણ પરિણામ વિકારોના નિમિત્તે અજ્ઞાની થયો થકો આત્મા વિકારી ભાવોનો કર્તા થાય છે :]

૧. * જોકે અહો છે શુદ્ધ, નિર્મળ* આદિ-અંત રહિત ને,
વસ્તુ તણા સર્વસ્વભૂત ચૈતન્યમાત્ર જ ભાવ છે;
૨. * પરમાર્થથી એક જ પ્રકારે, તોય ત્રિવિધ વિકારના,
નિમિત્તથી સાંજન, અશુદ્ધ, અનેકભાવપણું અહા;
૩. * પામી અને ત્રણ વિધ થઈ પોતે જ અજ્ઞાની થતો,
કર્તાપણાને પામતો વિકારરૂપ થયો થકો;
૪. * જે ભાવને પોતાપણે કરતો અહો તે ભાવનો,
ઉપયોગ તે કર્તા થતો [આ રીત ત્રણ પરિણામનો.]

* નિર્મળ = નિરંજન = રાગાદિ દોષ રહિત

ટીકા :- [Slightly Rearranged]

(૧) [મોહના સંયુક્તપણાને લીધે ઉપયોગ ત્રણ પ્રકારના વિકારરૂપ પરિણામે છે :]

૧. * એ પ્રમાણે અનાદિથી અન્યવસ્તુભૂત મોહ સાથે
* સંયુક્તપણાને લીધે પોતામાં ઉત્પન્ન થતા જે આ ત્રણ
૨. * મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને અવિરતિભાવરૂપ
* પરિણામવિકારો [મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ જે આ જીવમાં દેખાય છે,]

(૨) * [આ ત્રણ પરિણામવિકારોના નિમિત્તે અજ્ઞાની થયો થકો આત્મા વિકારીભાવોનો કર્તા થાય છે :]

૧. * જો કે પરમાર્થથી તો ઉપયોગ શુદ્ધ, નિરંજન, અનાદિનિધન
* વસ્તુના સર્વસ્વભૂત ચૈતન્યમાત્રભાવપણે

૨. * પરમાર્થથી તો એક પ્રકારનો છે. [તો પણ ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના વિકારને નિમિત્તે]
* અશુદ્ધ, સાંજન અને અનેકભાવપણાને
૩. * પામતો થકો ત્રણ પ્રકારનો થઈને, પોતે અજ્ઞાની થયો થકો
* કર્તાપણાને પામતો, વિકારરૂપ પરિણમીને
૪. * જે જે ભાવને પોતાનો કરે છે તે તે ભાવનો
* તે ઉપયોગ કર્તા થાય છે.

ગાથા - ૯૧

ઉત્થાનિકા :-હવે, આત્માને ત્રણ પ્રકારના પરિણામવિકારનું કર્તાપણું હોય ત્યારે પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાની મેળે જ કર્મપણે પરિણામે છે એમ કહે છે :-

ગાથા :- * જે ભાવ જીવ કરે અરે! જીવ તેહનો કર્તા બને;
કર્તા થતાં, પુદ્ગલ સ્વયં ત્યાં કર્મરૂપે પરિણામે. ૯૧.

ટીકામૃત :- (૧) [આત્મા પોતાના વિકારી ભાવોનો કર્તા છે, દ્રવ્યકર્મનો નહિ :]

૧. * આત્મા સ્વયં તે-રૂપ પરિણામતો જ હોવાથી ખરે, કરતો અહો જે ભાવને તે ભાવનો કર્તા બને;
૨. * ને આત્માનો ભાવ તે નિમિત્તભૂત થતાં અરે, પુદ્ગલદરવ સ્વયમેવ ત્યારે કર્મરૂપે પરિણામે;
૩. * જ્યમ મંત્ર-સાધકના નિમિત્તે સાધ્યભાવો પરિણામે, કહે છે અહો આ વાતને આચાર્ય સ્પષ્ટપણે હવે.

(૨) * [દ્રષ્ટાંત : મંત્ર-સાધક સાધ્યભાવોનો કર્તા નથી, પરંતુ નિમિત્તમાત્ર જ છે :]

૧. * જ્યમ મંત્ર-સાધક ધ્યાનભાવે પરિણામન કરતો થકો, એ રીતના તે ધ્યાનનો કર્તા સ્વયં થાતો અહો;
૨. * ને સાધ્યભાવોને અનુકૂળ ધ્યાન તેનું હોઈને, કર્તા ન સાધક થાય પણ નિમિત્તમાત્ર જ થાય તે;
૩. * તેનાથી સર્પાદિક તણું સ્વયમેવ વિષ દૂર થાય ને વિડંબના પામે સ્ત્રીઓ, સ્વયમેવ પણ બંધન તૂટે.

(૩) * [સિદ્ધાંત : અજ્ઞાનીનો આત્મા મિથ્યાત્વાદિનો કર્તા છે, પુદ્ગલનો નહિ :]

૧. * તેવી રીતે આ આત્મા અજ્ઞાન નિજના કારણે, મિથ્યાત્વ આદિરૂપે સ્વયં પરિણામન કરી કર્તા બને.
૨. * મિથ્યાત્વ આદિક ભાવનો, અનુકૂળ જે જડ**દ્રવ્યને કર્તા થયા વિણ તેથી આત્મા માત્ર થાય નિમિત્ત ને
૩. * તેનાથી પુદ્ગલદ્રવ્ય વિધવિધ કર્મરૂપે પરિણામે, [કર્તા સ્વયં નિજ નિજના, નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભલે.]

* તે-રૂપ = પૂર્વોક્ત મિથ્યાદર્શનાદિ ભાવો; ** જડદ્રવ્ય = પુદ્ગલ દ્રવ્ય, દ્રવ્યકર્મ

ટીકા :- [Slightly Rearranged]

(૧) * [આત્મા પોતાના વિકારી ભાવોનો કર્તા છે, દ્રવ્યકર્મનો નહિ :]

૧. * આત્મા પોતે જ તે પ્રકારે (તે-રૂપે) પરિણામવાથી ખરેખર * જે ભાવને કરે છે તેનો તે કર્તા થાય છે.

૨. * તે (આત્માનો ભાવ) નિમિત્તભૂત થતાં,
* પુદ્ગલદ્રવ્ય કર્મપણે સ્વયમેવ (પોતાની મેળે જ) પરિણમે છે.
૩. * સાધકની (અર્થાત્ મંત્ર-સાધનારની) જેમ,
* આ વાત સ્પષ્ટપણે સમજાવવામાં આવે છે.
- (૨) * [મંત્ર-સાધક સાધ્યભાવોનો કર્તા નથી, પરંતુ નિમિત્તમાત્ર જ છે :]
૧. * જેમ સાધક ધ્યાનભાવે પોતે જ પરિણમતો થકો
* તે પ્રકારના ધ્યાનનો કર્તા થાય છે અને
૨. * તે ધ્યાનભાવ સર્વ સાધ્યભાવોને (અર્થાત્ સાધકને સાધવાયોગ્ય ભાવોને) અનુકૂળ હોવાથી
* નિમિત્ત થતાં સાધક કર્તા થયા સિવાય
- ૩ * (સર્પાદિકનું) વ્યાપેલું ઝેર સ્વયમેવ ઊતરી જાય છે,
* સ્ત્રીઓ સ્વયમેવ વિડંબના પામે છે અને બંધનો સ્વયમેવ તૂટી જાય છે;
- (૩) * [સિક્કાંત : અજ્ઞાનીનો આત્મા મિથ્યાત્વાદિનો કર્તા છે, પુદ્ગલનો નહિ :]
૧. * તેવી રીતે આ આત્મા અજ્ઞાનને લીધે
* મિથ્યાદર્શનાદિભાવે પોતે જ પરિણમતો થતો મિથ્યાદર્શનાદિભાવનો કર્તા થાય છે અને
૨. * મિથ્યાદર્શનાદિભાવ પુદ્ગલદ્રવ્યને (કર્મરૂપે પરિણમવામાં) અનુકૂળ હોવાથી
* નિમિત્તમાત્ર થતાં આત્મા કર્તા થયા સિવાય
૩. * પુદ્ગલદ્રવ્ય મોહનીયાદિ કર્મપણે સ્વયમેવ પરિણમે છે.
* [આ રીતે બે દ્રવ્યો વચ્ચે નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવમાત્ર છે, પરંતુ તેઓ સ્વયમેવ પોતપોતાના કર્તા છે, અન્યના નહિ.]

ગાથા - ૯૨

ઉત્થાનિકા :-હવે, અજ્ઞાનથી જ કર્મ* ઉત્પન્ન થાય છે એમ તાત્પર્ય કહે છે :-

ગાથા :- * પરને કરે નિજરૂપ ને નિજ આત્મને પણ પર કરે,
અજ્ઞાનમય એ જીવ એવો કર્મનો કારક બને. ૯૨.

ટીકામૃત :-

(૧) * [અજ્ઞાની આત્મા કર્મનો કર્તા બને છે :]

૧. * અજ્ઞાનથી આ આત્મા પરના અને નિજના અહા, વિશેષને જ્યારે નહિ હો જાણતો ત્યારે સદા;
૨. * પરને કરી નિજરૂપ નિજને પરરૂપે કરતો થકો, અજ્ઞાનમય પોતે થઈ કર્તા બને છે કર્મનો;

(૨) * [દ્રષ્ટાંત વડે] તે સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે [કે]

(A) [શીત-ઉષ્ણ અવસ્થા પુદ્ગલથી અને તેનું જ્ઞાન આત્માથી અભિન્ન છે :]

૧. * પુદ્ગલ તણા પરિણામની શીત-ઉષ્ણરૂપ દશા મહીં, શીત-ઉષ્ણનો અનુભવ કરાવે તેવી છે શક્તિ રહી;
૨. * પુદ્ગલદરવથી અભિન્ન હોવાથી દશા શીત-ઉષ્ણની, અત્યંત ભિન્ન સદાય છે શીત-ઉષ્ણતા આ આત્મથી;
૩. * તેના નિમિત્તે જે અનુભવ થાય છે આત્મા મહીં અભિન્ન છે તે આત્મથી, અતિ ભિન્ન છે પુદ્ગલ થકી.

(B) તેવી રીતે [રાગદ્વેષ-સુખ-દુઃખાદિ પુદ્ગલથી અને તેનું જ્ઞાન આત્માથી અભિન્ન છે :]

૧. * પુદ્ગલ તણા પરિણામની, સુખ-દુઃખ-રાગ દશા મહીં, સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવે તેવી છે શક્તિ રહી;
૨. * પુદ્ગલદરવથી અભિન્ન હોવાથી દશા સુખ-દુઃખ તણી, અત્યંત ભિન્ન સદાય છે સુખદુઃખ દશા આ આત્મથી;
૩. * તેના નિમિત્તે જે અનુભવ થાય છે આત્મા મહીં, અભિન્ન છે તે આત્મથી, અતિ ભિન્ન છે પુદ્ગલ થકી.

* કર્મ = ભાવકર્મ; રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખાદિ ભાવો.

** અનુભવ = જ્ઞાન.

(૩) * [અજ્ઞાની જ્ઞાનનું અજ્ઞાનત્વ પ્રગટ કરીને કર્મનો કર્તા થાય છે :]

૧. * અજ્ઞાનથી આ આત્મા સુખ-દુઃખ ને અનુભવ તણા વિશેષને જ્યારે નહિ હો જાણતો ત્યારે સદા.
૨. * એકત્વના અધ્યાસથી, શીત-ઉષ્ણ સમ જેના રૂપે

- પરિણામન કરવું અશક્ય છે, તે રાગ-દ્વેષાદિપણે
૩. * અજ્ઞાન આત્મા પરિણામન કરતો થકો પ્રગટાવતો
અજ્ઞાનતા નિજ જ્ઞાનની, અજ્ઞાનમય પોતે થતો;
૪. * “હું રાગી છું ને હું કરું છું રાગને” ત્યમ માનતો,
ઇત્યાદિ વિધિથી રાગનો કર્તા અહો પ્રતિભાસતો.

ટીકા :- [Slightly Modified and Rearranged]

- (૧) * [અજ્ઞાની આત્મા કર્મનો કર્તા બને છે :]
૧. * અજ્ઞાનથી આ આત્મા પરનો અને પોતાનો
* પરસ્પર વિશેષ (તફાવત) ન જાણતો હોય ત્યારે
૨. * પરને પોતારૂપ કરતો અને પોતાને પર કરતો,
* પોતે અજ્ઞાનમય થયો થકો, કર્મનો કર્તા પ્રતિભાસે છે.
- (૨) [દ્રષ્ટાંત વડે] તે સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે [કે :]
- (A) [શીત-ઉષ્ણ અવસ્થા પુદ્ગલથી અને તેનું જ્ઞાન આત્માથી અભિન્ન છે :]
૧. * શીત-ઉષ્ણ પુદ્ગલ પરિણામની અવસ્થા
* [કે જે] શીત-ઉષ્ણનો અનુભવ કરાવવામાં સમર્થ એવી [છે, તે]
૨. * પુદ્ગલથી અભિન્નપણાને લીધે
* આત્માથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે અને
૩. * તેના નિમિત્તે થતો તે પ્રકારનો અનુભવ
* આત્માથી અભિન્નપણાને લીધે પુદ્ગલથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે,
- * સુખદુઃખ ને અનુભવ = પુદ્ગલમાં થતું સુખદુઃખ અને આત્મામાં થતું તેનું જ્ઞાન.
- (B) * [રાગ-દ્વેષ-સુખ-દુઃખાદિ પુદ્ગલથી અભિન્ન છે, અનુભવ [જ્ઞાન] આત્માથી અભિન્ન છે :]
૧. * તેવી રીતે રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલપરિણામની અવસ્થા
* [કે જે] તે પ્રકારનો અનુભવ કરાવવામાં સમર્થ [છે, તે]
૨. * પુદ્ગલથી અભિન્નપણાને લીધે
* આત્માથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે અને
૩. * તેના નિમિત્તે થતો તે પ્રકારનો અનુભવ
* આત્માથી અભિન્નપણાને લીધે પુદ્ગલથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે.
- (૩) * [અજ્ઞાની જ્ઞાનનું અજ્ઞાનત્વ પ્રગટ કરીને, કર્મનો કર્તા થાય છે :]
૧. * જ્યારે અજ્ઞાનને લીધે આત્મા તે રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખાદિનો અને અનુભવનો
* પરસ્પર વિશેષ ન જાણતો હોય ત્યારે

૨. * એકપણાના અધ્યાસને લીધે, શીત-ઉષ્ણની માફક (અર્થાત્ જેમ શીત-ઉષ્ણરૂપે આત્મા વડે પરિણમવું અશક્ય છે તેમ),
 - * જેમના રૂપે આત્મા વડે પરિણમવું અશક્ય છે એવાં રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખાદિરૂપે
૩. * અજ્ઞાનાત્મા વડે પરિણમતો થકો (અર્થાત્ પરિણમ્યો હોવાનું માનતો થકો),
 - * જ્ઞાનનું અજ્ઞાનત્વ પ્રગટ કરતો, પોતે અજ્ઞાનમય થયો થકો,
૪. * 'હું' આ રાગી છું (અર્થાત્ આ રાગ હું કરું છું)
 - * ઇત્યાદિ વિધિથી રાગાદિ કર્મનો કર્તા પ્રતિભાસે છે.

ગાથા - ૯૩

ઉત્થાનિકા :-જ્ઞાનથી કર્મ* ઉત્પન્ન થતું નથી એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- * પરને ન કરતો નિજરૂપ, નિજ આત્મને પર નવ કરે,
એ જ્ઞાનમય આત્મા અકારક કર્મનો એમ જ બને. ૯૩

ટીકામૃત :-

(૧) * [જ્ઞાની આત્મા કર્મનો કર્તા બનતો નથી :]

૧. * [સુ]જ્ઞાનથી આ આત્મા પરના અને નિજના અહા,
વિશેષને [સારી રીતે] હો જાણતો ત્યારે સદા;
૨. * પરને ન નિજરૂપ નિજને નહિ પરરૂપે કરતો થકો
થઈ જ્ઞાનમય, કર્તા નહીં કર્મો તણો પ્રતિભાસતો.

(૨) * [દ્રષ્ટાંત વડે] તે સ્પષ્ટતાથી સમજાવવામાં આવે છે [કે]

(A) [શીત-ઉષ્ણ અવસ્થા પુદ્ગલથી અને તેનું જ્ઞાન આત્માથી અભિન્ન છે :]

૧. * પુદ્ગલ તણા પરિણામની શીત-ઉષ્ણરૂપ દશા મહીં,
શીત-ઉષ્ણનો અનુભવ કરાવે તેવી છે શક્તિ રહી;
૨. * પુદ્ગલદરવથી અભિન્ન હોવાથી દશા શીત-ઉષ્ણની
અત્યંત ભિન્ન સદાય છે શીત-ઉષ્ણતા આ આત્મથી;
૩. * તેના નિમિત્તે જે અનુભવ** થાય છે આત્મા મહીં,
અભિન્ન છે તે આત્મથી, અતિ ભિન્ન છે પુદ્ગલ થકી.

(B) તેવી રીતે [રાગ-દ્રેષ, સુખ-દુઃખાદિ પુદ્ગલથી અને તેનું જ્ઞાન આત્માથી અભિન્ન છે :]

૧. * પુદ્ગલ તણા પરિણામની સુખ-દુઃખ-રાગ દશા મહીં,
સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવે તેવી છે શક્તિ રહી;
૨. * પુદ્ગલદરવથી અભિન્ન હોવાથી દશા સુખ-દુઃખ તણી,
અત્યંત ભિન્ન સદાય છે, સુખ-દુઃખ દશા આ આત્મથી;
૩. * તેના નિમિત્તે જે અનુભવ થાય છે આત્મા મહીં,
અભિન્ન છે તે આત્મથી, અતિ ભિન્ન છે પુદ્ગલ થકી.

* કર્મ = ભાવકર્મ; રાગ-દ્રેષ, સુખ-દુઃખાદિ ભાવો

** અનુભવ = જ્ઞાન.

(૩) * [જ્ઞાની જ્ઞાનનું જ્ઞાનત્વ પ્રગટ કરીને કર્મનો કર્તા થતો નથી :]

૧. * [સુ] જ્ઞાનથી આ આત્મા સુખ-દુઃખ ને અનુભવ*તણા
વિશેષને [સારી રીતે] હો જાણતો ત્યારે સદા;
૨. * જુદાઈના વિવેકથી, શીત-ઉષ્ણ સમ જેના રૂપે,

- પરિણમન કરવું અશક્ય છે, તે રાગ-દ્વેષાદિકપણે;
૩. * અજ્ઞાનથી ન જરાય પરિણમતો થકો પ્રગટાવતો,
જ્ઞાનત્વને નિજ જ્ઞાનના, તે જ્ઞાનમય પોતે થતો;
૪. * “આ રાગને હું જાણું છું, છે રાગી તો પુદ્ગલ” અહો,
ઇત્યાદિ વિધિથી તે અકર્તા રાગનો પ્રતિભાસતો.

ટીકા :- [Slightly Modified and Rearranged]

- (૧) * [જ્ઞાની કર્મનો કર્તા બનતો નથી :]
૧. * [સમ્યક્]જ્ઞાનથી આત્મા પરનો અને પોતાનો
* પરસ્પર વિશેષ જાણતો હોય ત્યારે
૨. * પરને પોતારૂપ નહિ કરતો અને પોતાને પર નહિ કરતો,
* પોતે જ્ઞાનમય થયો થકો, કર્મોનો અકર્તા પ્રતિભાસે છે.
- (૨) * [દ્રષ્ટાંત વડે] તે સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે [કે]
- (A) * [શીત-ઉષ્ણ અવસ્થા પુદ્ગલથી અને તેનું જ્ઞાન આત્માથી અભિન્ન છે.]
૧. * શીત-ઉષ્ણ પુદ્ગલપરિણામની અવસ્થા
* [કે જે] શીત-ઉષ્ણનો અનુભવ કરાવવામાં સમર્થ એવી [છે, તે]
૨. * પુદ્ગલથી અભિન્નપણાને લીધે
* આત્માથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે અને
૩. * તેના નિમિત્તે થતો તે પ્રકારનો અનુભવ
* આત્માથી અભિન્નપણાને લીધે પુદ્ગલથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે.
- * સુખ-દુઃખ ને અનુભવ = પુદ્ગલમાં થતું સુખ-દુઃખ અને આત્મામાં થતું તેનું જ્ઞાન
- (B) * [રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખાદિ પુદ્ગલથી અને તેનું જ્ઞાન આત્માથી અભિન્ન છે :]
૧. * તેવી રીતે રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલપરિણામની અવસ્થા
* [કે જે] તે પ્રકારનો અનુભવ કરાવવામાં સમર્થ [છે, તે]
૨. * પુદ્ગલથી અભિન્નપણાને લીધે
* આત્માથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે અને
૩. * તેના નિમિત્તે થતો તે પ્રકારનો અનુભવ
* આત્માથી અભિન્નપણાને લીધે પુદ્ગલથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે.
- (૩) * [જ્ઞાની જ્ઞાનનું જ્ઞાનત્વ પ્રગટ કરીને કર્મનો કર્તા થતો નથી :]
૧. * જ્યારે જ્ઞાનને લીધે આત્મા તે રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખાદિનો અને
* તેના અનુભવનો પરસ્પર વિશેષ જાણતો હોય ત્યારે,
૨. * તેઓ એક નથી પણ ભિન્ન છે એવા વિવેકને લીધે, શીત-ઉષ્ણની માફક (અર્થાત્ જેમ શીત-
ઉષ્ણરૂપે આત્મા વડે પરિણમવું અશક્ય છે તેમ),

- * જેમના રૂપે આત્મા વડે પરિણમવું અશક્ય છે એવા રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખાદિરૂપે
- ૩. * અજ્ઞાનાત્મા વડે જરાય નહિ પરિણમતો થકો,
 - * જ્ઞાનનું જ્ઞાનત્વ પ્રગટ કરતો, પોતે જ્ઞાનમય થયો થકો,
- ૪ * 'આ હું (રાગને) જાણું જ છું, રાગી તો પુદ્ગલ છે (અર્થાત્ રાગ તો પુદ્ગલ કરે છે)'
 - * ઇત્યાદિ વિધિથી, જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ એવા સમસ્ત રાગાદિ કર્મનો અકર્તા પ્રતિભાસે છે.

ગાથા - ૯૪

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે અજ્ઞાનથી કર્મ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :- * 'હું ક્રોધ' એમ વિકલ્પ એ ઉપયોગ ત્રણ વિધ આચરે,
ત્યાં જીવ એ ઉપયોગરૂપ જીવભાવનો કર્તા બને. ૯૪.

ટીકામૃત :- (૧) [અજ્ઞાનથી જીવ પોતાને વિકારી ભાવોનો આધાર માને છે :]

૧. * અજ્ઞાનમય સામાન્યરૂપે છે ખરેખર એવું જે,
મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરતિરૂપ ત્રણ પ્રકાર એ;
૨. * સવિકાર છે ચૈતન્યનું પરિણામ [આગમકથિત] જે,
પરના અને નિજના વિશેષ રહિત દર્શનથી અને
૩. * અવિશેષ જ્ઞાનથી ને વળી અવિશેષ રતિથી અરે,
[આત્મા અને રાગાદિના] છૂપાવીને સહુ ભેદને;
૪. * ભાવક [કરમ] ને ભાવ્ય [રાગાદિપણા]ને પ્રાપ્ત જે,
ચેતન-અચેતન બેઉનો આધાર નિજને જાણીને;

(૨) [તેથી 'હું ક્રોધ છું' એવી ભ્રાંતિને કારણે જીવ વિકારનો કર્તા બને છે.]

૧. * 'હું ક્રોધ છું' એવો અહો વિકલ્પ નિજનો તે કરે,
ને તેથી છું હું ક્રોધ એવી ભ્રાંતિને ઉપજાવીને;
૨. * સવિકાર એ ચૈતન્યના પરિણામને કરતો થકો,
આ આત્મા વિકારરૂપ નિજભાવનો કર્તા થતો.

(૩) * [આ જ રીતે અજ્ઞાની જીવ બીજા અનેક પ્રકારના વિકારનો કર્તા બને છે :]

૧. * જ્યમ ક્રોધનો કર્તા બને જીવ તેમ માયા, માનનો,
ને લોભ, મોહ અને અહો તે રાગનો ને દ્વેષનો;
૨. * કર્મો અને નોકર્મનો વળી મન, વચન ને કાયનો,
ને શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણનો ને રસન તેમજ સ્પર્શનો;
૩. * આવા અનેક બીજા ઘણા ભાવો થતા જીવમાં અહો,
સવિકાર ચેતનના પરિણામો તણો કર્તા થતો.

* અવિશેષ = વિશેષ રહિત = સ્વના અને પરના ભેદજ્ઞાન વિનાનું.

ટીકા :-

(૧) * [અજ્ઞાનથી જીવ પોતાને વિકારી ભાવોનો આધાર માને છે :]

૧. * ખરેખર આ સામાન્યપણે*** અજ્ઞાનરૂપ એવું જે

* મિથ્યાદર્શન-અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ

૨. * ત્રણ પ્રકારનું સવિકાર ચૈતન્ય પરિણામ તે,
* પરના અને પોતાના અવિશેષ દર્શનથી,
૩. * અવિશેષ જ્ઞાનથી અને અવિશેષ રતિથી
* સમસ્ત ભેદને છૂપાવીને,
૪. * ભાવ્ય-ભાવકભાવને પામેલા એવા
* ચેતન અને અચેતનનું સામાન્ય અધિકરણથી (-જાણે કે તેમનો એક આધાર હોય એ રીતે) અનુભવ કરવાથી

(૨) [તેથી 'હું ક્રોધ** છું એવા પોતાનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરીને વિકારનો કર્તા બને છે.]

૧. * 'હું ક્રોધ છું' એવો પોતાનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે.*
* તેથી 'હું ક્રોધ છું' એવી ભ્રાંતિને લીધે
૨. * જે સવિકાર (વિકાર સહિત) છે એવા ચૈતન્ય પરિણામે પરિણમતો થકો આ આત્મા
* તે સવિકાર ચૈતન્યપરિણામરૂપ પોતાના ભાવનો કર્તા થાય છે.

(૩) * [આ જ રીતે અજ્ઞાની જીવ બીજા અનેક પ્રકારના વિકારનો કર્તા બને છે.]

૧. * એવી જ રીતે 'ક્રોધ' પદ પલટાવીને માન, માયા,
* લોભ, મોહ, રાગ, દ્વેષ
૨. * કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય
* શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસન અને સ્પર્શનના
૩. * સોળ સૂત્રો વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં;
* અને આ ઉપદેશથી બીજાં પણ વિચારવાં.

* એવો પોતાનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે = એ રૂપે પોતાને માને છે = એ (વિકાર) તે હું છું એમ માને છે = રાગ મારો છે એમ માને છે.

** ક્રોધ = રાગની રુચિ, સ્વભાવની અરુચિ = સ્વભાવ પ્રત્યેનો ક્રોધ

*** સામાન્ય = સંક્ષિપ્ત

ગાથા - ૯૫

ઉત્થાનિકા :- હવે, એ જ વાતને વિશેષ કહે છે :-

ગાથા :- * 'હું ધર્મ આદિ' વિકલ્પ એ ઉપયોગ ત્રણવિધ આચરે,
ત્યાં જીવ એ ઉપયોગરૂપ જીવભાવનો કર્તા બને. ૯૫.

ટીકામૃત :

(૧) * [અજ્ઞાનથી આત્મા પોતાને પરજ્ઞેયોનો આધાર માને છે.]

૧. * અજ્ઞાનથી સામાન્યરૂપે છે ખરેખર એવું જે,
મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ ત્રણ પ્રકાર એ;
૨. * સવિકાર છે ચૈતન્યનું પરિણામ [આગમકથિત] જે,
પરના અને નિજના વિશેષ રહિત દર્શનથી અને
૩. * અવિશેષ જ્ઞાનથી ને વળી અવિશેષ રતિથી [અરે,]
[આત્મા અને રાગાદિના] છૂપાવીને સહુ ભેદને;
૪. * છે જ્ઞેય-જ્ઞાયકભાવને પામેલ એવા સ્વ-પર જે,
પરજ્ઞેયનો આધાર હું છું એમ નિજને જાણીને;

(૨) * [તેથી 'હું ધર્માદિ છું' એવી ભ્રાંતિને કારણે જીવ પોતાના સોપાધિક ભાવોનો કર્તા બને છે :]

૧. * 'હું ધર્મ છું, હું અધર્મ છું, આકાશ [પણ] હું છું અને
હું કાળ છું, પુદ્ગલ હું છું' એવો વિકલ્પ સ્વનો કરે;
૨. * તેથી 'હું ધર્મ-અધર્મ છું, આકાશ-કાળ હું છું અને
પુદ્ગલ તથા હું અન્ય જીવ છું' એવી ભ્રાંતિને લીધે;
૩. * ઉપાધિ સહ ચેતન તણા પરિણામરૂપે તે અહો,
પરિણમન કરતો આત્મા નિજ ભાવનો કર્તા થતો.

ટીકા :-

(૧) * [અજ્ઞાનથી આત્મા પોતાને પરજ્ઞેયોનો આધાર માને છે :]

૧. * ખરેખર આ સામાન્યપણે અજ્ઞાનરૂપ એવું જે
* મિથ્યાદર્શન-અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ ત્રણ પ્રકારનું
૨. * સવિકાર ચૈતન્યપરિણામ તે,
* પરના અને પોતાના અવિશેષ દર્શનથી,
૩. * અવિશેષ જ્ઞાનથી અને અવિશેષ રતિથી (લીનતાથી)
* સમસ્ત ભેદને છૂપાવીને
૪. * જ્ઞેય-જ્ઞાયકભાવને પામેલાં એવા
* સ્વ-પરનું સામાન્ય અધિકરણથી અનુભવ કરવાથી,

- (૨) * [તેથી 'હું ધર્માદિ છું' એવી ભ્રાંતિને કારણે જીવ પોતાના સોપાધિક ભાવોનો કર્તા બને છે :]
૧. * 'હું ધર્મ છું, હું અધર્મ છું, હું આકાશ છું,
* હું કાળ છું, હું પુદ્ગલ છું' એવો પોતાનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે;
 ૨. * તેથી 'હું ધર્મ છું, હું અધર્મ છું, હું આકાશ છું, હું કાળ છું,
* હું પુદ્ગલ છું, હું અન્ય જીવ છું' એવી ભ્રાંતિને લીધે
 ૩. * જે સોપાધિક (ઉપાધિ સહિત) છે એવા ચૈતન્યપરિણામે
* પરિણમતો થકો આ આત્મા તે સોપાધિક ચૈતન્યપરિણામરૂપ પોતાના ભાવોનો કર્તા થાય છે.

ગાથા - ૯૬

ઉત્થાનિકા :-‘તેથી કર્તાપણાનું મૂળ અજ્ઞાન ઠર્યું’—એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- * જીવ મંદબુદ્ધિ એ રીતે પરદ્રવ્યને નિજરૂપ કરે,
નિજ આત્મને પણ એ રીતે અજ્ઞાનભાવે પર કરે. ૯૬.

ટીકામૂત :- (૧) [અજ્ઞાનથી આત્મા સવિકાર અને સોપાધિક ભાવોનો કર્તા પ્રતિભાસે છે :]

૧. * એ રીત હું છું ક્રોધ ને હું ધર્મ છું આદિ પણે,
પરદ્રવ્યને નિજરૂપ, નિજને પરરૂપે કરતો ખરે
૨. * આ આત્મા, તેથી ભલે હો સર્વ વસ્તુઓ તણા
સંબંધ વિરહિત, શુદ્ધ ચેતનઘાતુમય બેહદ અહા;
૩. * તોપણ [અરે] અજ્ઞાનને, લીધે જ સવિકારી અને
ઉપાધિસહ ચૈતન્યના પરિણામવાળો હોઈને;
૪. * એ રીતના ભાવો તણો પ્રતિભાસતો કર્તા અને
છે ભૂતથી આવિષ્ટ* ને છે ધ્યાનથી આવિષ્ટ** જે
૫. * એવા પુરુષની જેમ, તેથી જીવને અજ્ઞાન છે
કર્તાપણાનું મૂળ, તે દ્રષ્ટાંતથી કહું છું હવે.

(૨) * [અજ્ઞાનને કારણે ભૂતાવિષ્ટ પુરુષની જેમ આત્મા ભાવકભાવ્યભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે :]

૧. * છે ભૂતથી આવિષ્ટ એવો પુરુષ પોતાને અને
ભૂતને કરે છે એક જ્ઞાનરહિતતાને કારણે;
૨. * ચેષ્ટા વિશિષ્ટ કરે અનુચિત છે અહો જે મનુજને,
આરંભ ભયકારી થકી અણમાનવીય વર્તન કરે;
૩. * ને તેથી તે એવા બધા ભાવો તણો કર્તા બને,
તેવી રીતે આ આત્મા પણ જ્ઞાન રહિત જ હોઈને,
૪. * તે ભાવ્યભાવકભાવરૂપ પરને કરે નિજરૂપ અને
અવિકાર અનુભૂતિમાત્ર*** ભાવકને અનુચિત જેહ છે,

* ભૂતથી આવિષ્ટ = ભૂતાવિષ્ટ = જેના શરીરમાં ભૂત પ્રવેશ્યું હોય,

** ધ્યાનથી આવિષ્ટ = ધ્યાનાવિષ્ટ = ધ્યાન કરતા.

*** અનુભૂતિમાત્ર = અનુભૂતિસ્વરૂપ ભગવાન આત્મા—ત્રિકાળી દ્રવ્ય.

૫. * એવા વિવિધ જે ક્રોધ આદિ ભાવ્યરૂપ વિભાવથી,
મિશ્રિત છે ચૈતન્યના પરિણામરૂપ વિકારથી;
૬. * તે કારણે તેવા બધા ભાવો તણો કર્તા બને.
[આ રીત ભૂતાવિષ્ટનું દ્રષ્ટાંત કહ્યું છે મુનિવરે.]

(3) * [અજ્ઞાનને કારણે ધ્યાનાવિષ્ટ પુરુષની જેમ આત્મા જ્ઞેયજ્ઞાયકભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે :]

૧. * વળી જેમ કો' ભોળો પુરુષ અજ્ઞાનીના ઉપદેશથી,
પાડા તણું કરી ધ્યાન નિજને એક માને મહિષથી;
૨. * માની [અરે] અજ્ઞાનથી કે 'હું જ મોટો મહિષ છું
ને ગગન સહ ધર્ષણ કરંતો શિંગડાવાળો જ છું'—
૩. * એવા અહો અધ્યાસથી, જે યોગ્ય છે સહુ મનુજને,
કે ઓરડાના દ્વારમાંથી બહાર જાવું ઉચિત છે;
૪. * તેનાથી ચ્યુત થઈ [અરે] તે ભાવનો કર્તા બને;
[આ રીત ધ્યાનાવિષ્ટ જન અજ્ઞાનથી વર્તન કરે.]

(A) * [મનના વિષયરૂપ ધર્માદિ પદાર્થો વડે શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુ રોકાયેલી હોવાથી—]

૧. * નિજ સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી આ આત્મા પણ એ રીતે,
જે જ્ઞેયજ્ઞાયકરૂપ પરને નિજરૂપે કરીને અરે,
૨. * 'પરદ્રવ્ય છે તે હું [જા] છું'—અધ્યાસ કરવાને લીધે,
મનના વિષયરૂપે કરેલાં ધર્મ, પુદ્ગલ, નભ અને
૩. * અધર્મ, કાળ તથા સહુએ અન્ય જીવદ્રવ્યો વડે
(નિજ) શુદ્ધ ચેતનધાતુ રોકાયેલી હોવાથી અને

(B) * [ઇન્દ્રિયોના વિષય એવા રૂપી પદાર્થો વડે કેવળ બોધ ઢંકાયેલો હોવાથી—]

૧. * ઇન્દ્રિયવિષયરૂપે કરેલાં રૂપી [સહુ] દ્રવ્યો વડે
નિજ માત્ર બોધ [સ્વરૂપ] ઢંકાઈ ગયું હોવાથી ને

(C) * [મૃતક ક્લેવરમાં વિજ્ઞાનધન મૂર્છાયેલો હોવાથી—]

૧. * મૃતક ક્લેવર શરીરથી છે પરમ અમૃતસ્વરૂપ જે,
વિજ્ઞાનધન આ આત્મા પોતે જ મૂર્છા પામીને;

* [ઉપરોક્ત ત્રણેય પ્રકારના કારણોથી એ પ્રકારના ભાવોનો આત્મા કર્તા પ્રતિભાસે છે :]

૧. * એવા સહુએ ભાવનો પ્રતિભાસતો કર્તાપણે;
[‘કર્તાપણાનું મૂળ છે અજ્ઞાન’—સિદ્ધ થયું ખરે.]

ટીકા :- [Slightly Rearranged]

(૧) * [અજ્ઞાનથી આત્મા સવિકાર અને સોપાધિક ભાવોનો કર્તા પ્રતિભાસે છે :]

૧. * ખરેખર એ રીતે, ‘હું ક્રોધ છું’ ઇત્યાદિની જેમ અને ‘હું ધર્મ છું’ ઇત્યાદિની જેમ
* આત્મા પરદ્રવ્યોને પોતારૂપે કરે છે અને પોતાને પણ પરદ્રવ્યરૂપ કરે છે;

૨. * તેથી આ આત્મા, જોકે તે સમસ્ત વસ્તુઓના સંબંધથી રહિત
* બેહદ શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુમય છે તોપણ,
 ૩. * અજ્ઞાનને લીધે જ સવિકાર અને
* સોપાધિક કરાયેલા ચૈતન્ય પરિણામવાળો હોવાથી
 ૪. * તે પ્રકારના ભાવોનો કર્તા પ્રતિભાસે છે [અને]
* આ રીતે, ભૂતાવિષ્ટ (જેના શરીરમાં ભૂત પ્રવેશ્યું હોય એવા) પુરુષની જેમ અને ધ્યાનાવિષ્ટ (ધ્યાન કરતા)
 ૫. * પુરુષની જેમ, આત્માને અજ્ઞાન
* કર્તાપણાનું મૂળ ઠર્યું. તે પ્રગટ દ્રષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે.
- (૨) * [અજ્ઞાનને કારણે ભૂતાવિષ્ટ પુરુષની જેમ આત્મા ભાવકભાવ્યભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે :]
૧. * જેમ ભૂતાવિષ્ટ પુરુષ પોતાને અને
* ભૂતને અજ્ઞાનને લીધે એક કરતો થકો,
 ૨. * મનુષ્યને અનુચિત એવી વિશિષ્ટ ચેષ્ટાના અવલંબન સહિત
* ભયંકર આરંભ*થી ભરેલા અમાનુષ વ્યવહારવાળો હોવાથી
- * આરંભ. = કાર્ય; વ્યાપાર; હિંસાયુક્ત વ્યાપાર.
૩. * તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે;
* તેવી રીતે આ આત્મા પણ અજ્ઞાનને લીધે જ
 ૪. * ભાવ્યભાવકરૂપ પરને અને પોતાને એક કરતો થકો,
* અવિકાર અનુભૂતિમાત્ર જે ભાવક તેને અનુચિત એવા
 ૫. * વિચિત્ર ભાવ્યરૂપ ક્રોધાદિ વિકારોથી
* મિશ્રિત ચૈતન્યપરિણામ વિકારવાળો હોવાથી
 ૬. * તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે.
* [આ રીતે આચાર્યશ્રીએ ભૂતાવિષ્ટ પુરુષનું દ્રષ્ટાંત સમજાવ્યું.]
- (૩) * [અજ્ઞાનને કારણે ધ્યાનાવિષ્ટ પુરુષની જેમ આત્મા જ્ઞેયજ્ઞાયકભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે :]
૧. * વળી જેમ કોઈ ભોળો પુરુષ અપરીક્ષક* આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી
* મહિષનું (પાડાનું) ધ્યાન કરતો મહિષને અને પોતાને એક કરતો થકો,
- * અપરીક્ષક = અજ્ઞાની
૨. * અજ્ઞાનને લીધે
* ‘હું ગગન સાથે ઘસાતાં શિંગડાવાળો મોટો મહિષ છું’
 ૩. * –એવા અધ્યવસાનને લીધે, મનુષ્યને યોગ્ય એવું
* જે ઓરડાના બારણામાંથી બહાર નીકળવું

૪. * તેનાથી ચ્યુત થયો હોવાથી તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે;
* [આવી રીતે ધ્યાનાવિષ્ટ જીવ અજ્ઞાનને કારણે વર્તન કરે છે.]
- (A) * [મનના વિષયરૂપ ધર્માદિ પદાર્થો વડે શુદ્ધ ચૈતન્યઘાતુ રોકાયેલી હોવાથી-]
૧. * તેવી રીતે આ આત્મા પણ અજ્ઞાનને લીધે
* જ્ઞેયજ્ઞાયકરૂપ પરને અને પોતાને એક કરતો થકો,
૨. * 'હું પરદ્રવ્ય છું' એવા અધ્યાસને લીધે
* મનના વિષયરૂપ કરવામાં આવેલાં ધર્મ, પુદ્ગલ, આકાશ અને
૩. * અધર્મ, કાળ અને અન્ય જીવ વડે
* (પોતાની) શુદ્ધ ચૈતન્યઘાતુ રોકાયેલી હોવાથી તથા
- (B) * [ઇન્દ્રિયોના વિષય એવા રૂપી પદાર્થો વડે કેવળ બોધ ઢંકાયેલો હોવાથી-]
૧. * ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ કરવામાં આવેલા રૂપી પદાર્થો વડે
* (પોતાનો) કેવળ બોધ (-જ્ઞાન) ઢંકાયેલ હોવાથી અને
- (C) * [મૃતક ક્લેવરમાં વિજ્ઞાનઘન મૂર્છાયેલો હોવાથી-]
૧. * મૃતક ક્લેવર (-શરીર) વડે પરમ અમૃતરૂપ
* વિજ્ઞાનઘન (પોતે) મૂર્છિત થયો હોવાથી
- * [ઉપરોક્ત ત્રણેય પ્રકારના કારણોથી તે તે પ્રકારના ભાવોનો આત્મા કર્તા પ્રતિભાસે છે :]
૧. * તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે,
* [આ રીતે 'કર્તાપણાનું મૂળ અજ્ઞાન છે' તે બરાબર સિદ્ધ થયું.]

ગાથા - ૯૭

ઉત્થાનિકા :- 'તેથી (પૂર્વોક્ત કારણથી) એ સિદ્ધ થયું કે જ્ઞાનથી કર્તાપણાનો નાશ થાય છે' એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- * એ કારણે આત્મા કહ્યો કર્તા સહુ નિશ્ચયવિદે,
-એ જ્ઞાન જેને થાય તે છોડે સકલ કર્તૃત્વને. ૯૭.

ટીકામૃત :-

(૧) * [જ્ઞાનથી કર્તાપણાનો નાશ થાય છે :]

૧. * એ કારણે કે આત્મા આ જ્ઞાનવિરહિત હોઈને,
'નિજ-પર મહીં એકત્વ છે'-વિકલ્પ એ નિજનો કરે;
૨. * ને તેથી તે નિશ્ચય થકી કર્તા પ્રતિભાસે અને
જે આવું જાણે તે અહો છોડે સકલ કર્તૃત્વને;
૩. * તેથી અકર્તા જીવ તે પ્રતિભાસતો નિશ્ચયપણે,
સમજાવવામાં સ્પષ્ટ રીતે આવશે આ [વાતને.]

(૨) * [ભેદજ્ઞાનના અભાવથી અજ્ઞાની ક્રોધાદિનો કર્તા થાય છે :]

૧. * અજ્ઞાની થઈને આત્મા આ [સ્વરૂપના] અજ્ઞાનથી,
અનુભવ કરે છે મિલિત તે અનાદિના સંસારથી
૨. * નિજનો અને પુદ્ગલ કરમનો એકરૂપે, તેહથી
બિડાઈ ગઈ છે ભેદજ્ઞાનની શક્તિ રે તે આત્મની;
૩. * અનાદિથી તે એકરૂપે તેથી જાણી સ્વ-પરને,
'હું ક્રોધ છું' ઇત્યાદિ પોતાના વિકલ્પ [ધણાં] કરે;
૪. * તેથી અકૃત્રિમ, નિરવિકલ્પ [જ] એક જ્ઞાનસ્વભાવથી
થઈ ભ્રષ્ટ વારંવાર, તે વિકલ્પરૂપે પરિણમી
૫. * પ્રતિભાસતો કર્તા અહો [અજ્ઞાની સહુ એ ભાવનો;]
[કહેશે હવે જ્ઞાની કઈ રીતે નહિ કર્તા થતો.]

(૩) * [ભેદજ્ઞાનના સદ્ભાવથી જ્ઞાની ક્રોધાદિનો કર્તા થતો નથી :]

૧. * ને આત્મા નિજ આત્મનો જ્યારે અહો જ્ઞાની બને,
સદ્જ્ઞાનની શરૂઆતથી એ જ્ઞાન હોવાને લીધે;
૨. * નિજના અને જડકર્મના સ્વાદો પૃથક્ તે અનુભવે,
છે ભેદજ્ઞાનની શક્તિ તેની તેથી ઊઘડેલી અને
૩. * તે જાણતો તેથી અહો "અનાદિ અંત રહિત જે,
સહુ અન્ય રસથી ભિન્ન તે વેદાય છે નિરઅંતરે;

૪. * અતિ મધુર એક જ માત્ર ચેતનરસ અહો છે જેહનો,
છે આતમા એવો અને તેનાથી ભિન્ન કથાય તો;
૫. * બેસ્વાદ છે અત્યંત સહુયે તેમની સાથે અહો,
અજ્ઞાનમાત્રથી થાય છે વિકલ્પ એકપણા તણો;”
૬. * આ રીત નિજને જાણતો એ ભિન્ન પરથી તેથી તે,
‘હું નિત્ય એક જ જ્ઞાન છું’ પણ ક્રોધ આદિ અનેક જે;
૭. * અનિત્ય છે, કૃત્રિમ છે, તે હું નથી જાણે ખરે,
‘હું ક્રોધ છું’ ઇત્યાદિ આત્મવિકલ્પ જરીયે નવ કરે;
૮. * તેથી [અહો જ્ઞાની થઈ] છોડે સકલ કર્તૃત્વને,
તેથી ઉદાસીન થઈ સદા બસ માત્ર તે જાણ્યા કરે;
૯. * ને તેથી એક વિકલ્પહીન વિજ્ઞાનઘન શાશ્વતં અહો,
થઈને અકર્તા [કર્મનો] અત્યંત તે પ્રતિભાસતો.

* શાશ્વત = અકૃત્રિમ

ટીકા :-

- (૧) * [જ્ઞાનથી કર્તાપણાનો નાશ થાય છે :]
૧. * કારણ કે આ આત્મા અજ્ઞાનને લીધે
* પરના અને પોતાના એકપણાનો આત્મવિકલ્પ કરે છે,
૨. * તેથી તે નિશ્ચયથી અકર્તા પ્રતિભાસે છે;
* તે સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે :-
- (૨) * [ભેદજ્ઞાનના અભાવથી અજ્ઞાની ક્રોધાદિનો કર્તા થાય છે :]
૧. * આ આત્મા અજ્ઞાની થયો થકો, અજ્ઞાનને લીધે
* અનાદિ સંસારથી માંડીને મિલિત (-એકમેક મળી ગયેલા) સ્વાદનું અનુભવન હોવાથી,
૨. * (અર્થાત્ પુદ્ગલકર્મના અને પોતાના સ્વાદનું ભેળસેળપણે -એકરૂપે અનુભવન હોવાથી),
* જેની ભેદસંવેદનની (ભેદજ્ઞાનની) શક્તિ બિડાઈ ગયેલી છે
૩. * એવો અનાદિથી જ છે, તેથી તે પરને અને પોતાને એકપણે જાણે છે,
* તેથી ‘હું ક્રોધ છું’ ઇત્યાદિ આત્મવિકલ્પ (પોતાના વિકલ્પ) કરે છે,
૪. * અને તેથી નિર્વિકલ્પ, અકૃત્રિમ, એક વિજ્ઞાનઘન (સ્વભાવ)થી
* ભ્રષ્ટ થયો થકો વારંવાર અનેક વિકલ્પરૂપે પરિણમતો થકો
૫. * કર્તા પ્રતિભાસે છે.
* [હવે જ્ઞાની કઈ રીતે કર્તા થતો નથી તે સમજાવે છે :-]

- (૩) * [ભેદજ્ઞાનના સદ્ભાવથી જ્ઞાની ક્રોધાદિનો કર્તા થતો નથી :]
૧. * અને જ્યારે આત્મા જ્ઞાની થાય ત્યારે,
* [સમ્યક્] જ્ઞાનને લીધે [સમ્યક્] જ્ઞાનના આદિથી માંડીને
 ૨. * પૃથક્-પૃથક્ સ્વાદનું સ્વાદન-અનુભવન હોવાથી (અર્થાત્ પુદ્ગલકર્મના અને પોતાના સ્વાદનું એકરૂપે નહિ પણ ભિન્નપણે અનુભવન હોવાથી),
* જેની ભેદસંવેદનશક્તિ ઉઘડી ગઈ છે એવો હોય છે;
 ૩. * તેથી તે જાણે છે કે “અનાદિનિઘન
* નિરંતર સ્વાદમાં આવતો, સમસ્ત અન્ય રસથી વિલક્ષણ (ભિન્ન),
 ૪. * અત્યંત મધુર જે ચૈતન્યરસ તે જ એક જેનો રસ છે
* એવો આ આત્મા છે અને કષાયો તેનાથી ભિન્ન ભિન્ન
 ૫. * રસવાળા (કષાયેલા-બેસ્વાદ) છે; તેમની સાથે
* જે એકપણાનો વિકલ્પ કરવો તે અજ્ઞાનથી છે;”
 ૬. * આ રીતે પરને અને પોતાને ભિન્નપણે જાણે છે; તેથી
* ‘અકૃત્રિમ (નિત્ય), એક જ્ઞાન જ હું છું પરંતુ અનેક જે ક્રોધાદિક
 ૭. * કૃત્રિમ (અનિત્ય) છે તે હું નથી’ એમ જાણતો થકો
* ‘હું કોણ છું’ અત્યાદિ આત્મવિકલ્પ જરા પણ કરતો નથી;
 ૮. * તેથી સમસ્ત કર્તૃત્વને છોડી દે છે;
* તેથી સદાય ઉદાસીન અવસ્થાવાળો થયો થકો માત્ર જાણ્યા જ કરે છે;
 ૯. * અને તેથી નિર્વિકલ્પ, અકૃત્રિમ, એક વિજ્ઞાનઘન
* થયો થકો અત્યંત અકર્તા પ્રતિભાસે છે.

કળશ - ૫૭

ઉત્થાનિકા :-હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * નિશ્ચયથી સ્વયં જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં
* અજ્ઞાનને લીધે જે જીવ,
૨. * ઘાસ સાથે ભેળસેળ સુંદર આહારને ખાનારા હાથી આદિ તિર્યચની માફક
* રાગ કરે છે (અર્થાત્ રાગનો અને પોતાનો ભેળસેળ સ્વાદ લે છે) તે,
૩. * દહીં-ખાંડના અર્થાત્ શિખંડના ખાટા-મીઠા રસની અતિ લોલુપતાથી શિખંડને પીતા છતાં,
* પોતે ગાયના દૂધને પીએ છે એવું માનનાર પુરુષ જેવો છે.

કળશામૃત :

- (૧) * આ આતમા પોતે જ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે નિશ્ચયપણે,
તોપણ અરે અજ્ઞાનથી નિજને અને રાગાદિને;
- (૨) * મિષ્ટાન્નને જ્યમ ઘાસ સાથે હસ્તિઓ આરોગતા,
ત્યમ તે જનો નિજને અરે રાગાદિ સહ આસ્વાદતા;
- (૩) * શિખંડના ખાટા-મીઠા રસના અતિ લોલુપી જે,
દૂધને પીઉં છું—માનતા, એવા જ છે અજ્ઞાની તે.

કળશ-૫૮

ઉત્થાનિકા :-અજ્ઞાનથી જ જીવો કર્તા થાય છે એવા અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * અજ્ઞાનને લીધે મૃગજળમાં જળની બુદ્ધિ થવાથી
* હરણો તેને પીવા દોડે છે;
૨. * અજ્ઞાનને લીધે અંધકારમાં પડેલી દોરડીમાં
* સર્પનો અધ્યાસ થવાથી લોકો (ભયથી) ભાગી જાય છે;
૩. * અને (તેવી રીતે) અજ્ઞાનને લીધે આ જીવો,
* પવનથી તરંગવાળા સમુદ્રની માફક
૪. * વિકલ્પોના સમૂહ કરતા હોવાથી-
* જોકે તેઓ શુદ્ધજ્ઞાનમય છે તોપણ-
૫. * આકુળ બનતા થકા (સ્વયં) મેળે કર્તા થાય છે.
* [એ રીતે 'અજ્ઞાનથી જ જીવો કર્તા થાય છે'—એમ સિદ્ધ થયું.]

કળશામૃત :-

- ૧ * અજ્ઞાનને લીધે જ મૃગજળમાંહી જળ છે—માનીને
હરણો [ભ્રમિત થઈ] દોડતાં પીવા અરે તે પાણીને !
- ૨ * અજ્ઞાનને લીધે જ દેખી દોરડી અધમાં ખરે,
કરી સર્પનો અધ્યાસ ડરથી ભાગતા લોકો અરે !
૩. * તેવી રીતે અજ્ઞાનને લીધે જ આ જીવો બધાં,
જ્યમ પવનથી સાગર થતો બહુ ક્ષુબ્ધ એ રીતે અહા !
૪. * વિકલ્પના સમૂહો કરે છે [લોકના જીવો બધાં]
ને તેથી જોકે જ્ઞાનમય છે શુદ્ધ [જીવો લોકના]
૫. * આકુળ થઈ કર્તા સ્વયં તેઓ અહો બનતા બધાં;
[તેથી ઠર્યું—'અજ્ઞાનથી કર્તા થતા જીવો અહા!]

કલશ-૫૯

ઉત્થાનિકા :-જ્ઞાનથી આત્મા કર્તા થતો નથી એમ હવે કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જેમ હંસ દૂધ અને પાણીના વિશેષને (તફાવતને) જાણે છે
* તેમ જે જીવ જ્ઞાનને લીધે વિવેકવાળો (ભેદજ્ઞાનવાળો) હોવાથી
૨. * પરના અને પોતાના વિશેષને જાણે છે.
* તે (જેમ હંસ મિશ્રિત થયેલા દૂધજળને જુદા કરીને દૂધ ગ્રહણ કરે છે તેમ)
૩. * અચળ ચૈતન્ય ધાતુમાં સદા આરૂઢ થયો થકો (અર્થાત્ તેનો આશ્રય કરતો થકો) માત્ર જાણે જ છે.
૪. * કાંઈ પણ કરતો નથી (અર્થાત્ જ્ઞાતા જ રહે છે,
* કર્તા થતો નથી) [અર્થાત્ જ્ઞાનને કારણે ક્રોધાદિને કરતો નથી.]

કલશામૃત :-

૧. * જ્યમ હંસ જળ ને દૂધના વિશેષને જાણે ખરે,
ત્યમ જ્ઞાનને લીધે અહો જીવ જે વિવેકી હોઈને;
૨. * પરના અને નિજના વિશેષો જીવ તે જાણે અને
જ્યમ હંસ મિશ્રિત દૂધજળને ભિન્ન કરી દૂધને ગ્રહે;
૩. * તેવી રીતે તે જીવ પણ આરૂઢ થઈ નિત્યે અહા,
નિજ અચળ ચેતન ધાતુમાં, બસ માત્ર જાણે છે યથા;
૪. * નથી કાંઈ પણ કરતો અહો તે જીવ જ્ઞાતા થઈ સદા,
કર્તા થતો નથી [ક્રોધનો સદ્જ્ઞાનને કારણ અહા!]

કળશ - ૬૦

ઉત્થાનિકા :-હવે, જે કાંઈ જણાય છે તે જ્ઞાનથી જ જણાય છે એમ કહે છે :

શ્લોકાર્થ :-

૧. * (ગરમ પાણીમાં) અગ્નિની ઉષ્ણતાનો
* અને પાણીની શીતળતાનો ભેદ
૨. * જ્ઞાનથી જ પ્રગટ થાય છે
* લવણના સ્વાદભેદનું નિરસન (-નિરાકરણ, અસ્વીકાર, ઉપેક્ષા) જ્ઞાનથી જ થાય છે (અર્થાત્ જ્ઞાનથી જ શાક વગેરેમાં લવણનો સામાન્ય સ્વાદ તરી આવે છે અને તેનો સ્વાદવિશેષ નિરસ્ત થાય છે).
૩. * નિજરસથી વિકસતી નિત્ય ચૈતન્યઘાતુનો અને ક્રોધાદિ ભાવોનો
* ભેદ, કર્તૃત્વને (કર્તાપણાના ભાવને) ભેદતો થકો-તોડતો થકો, જ્ઞાનથી જ પ્રગટ થાય છે.

કળશામૃત :-

૧. * ઉષ્ણ પાણીમાં અહો છે ઉષ્ણતા અગ્નિ તણી,
ને પાણી તો શીતળ [સ્વભાવી] છે અહો [ચિરકાળથી;]
૨. * એ ભેદ [શીતળ-ઉષ્ણનો] થાયે પ્રગટ બસ જ્ઞાનથી,
જ્યમ લવણ-શાકનો સ્વાદભેદ જણાય છે બસ જ્ઞાનથી.
૩. * નિજરસથી વિકસિત નિત્ય ચેતન ઘાતુનો ને ક્રોધનો
[બહુ] ભેદ, જ્ઞાનથી પ્રગટતો કર્તાપણાને તોડતો.

કલશ-૬૧

ઉત્થાનિકા :-હવે, અજ્ઞાની પણ પોતાના ભાવને જ કરે છે પરંતુ પુદ્ગલના ભાવને કદી કરતો નથી—
એવા અર્થનો આગળની ગાથાની સૂચનિકારૂપ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * આ રીતે ખરેખર અજ્ઞાનરૂપ કે જ્ઞાનરૂપ કરતો આત્મા
* પોતાના જ ભાવનો કર્તા છે,
૨. * પરભાવનો (પુદ્ગલના ભાવોનો) કર્તા
* તો કદી નથી. [-અનાદિકાળના તીર્થકરો આમ કહેતા આવ્યા છે.]

કલશામૃત :-

૧. * આ રીત નિજને જ્ઞાન કે અજ્ઞાનરૂપ આત્મા કરે,
તેથી ખરેખર તે અહો નિજભાવનો કર્તા બને;
૨. * પણ આત્મા પુદ્ગલ તણા પરભાવનો કર્તા કદા
બનતો નથી [-એવું અહો તીર્થકરોનું વચન આ.]

કલ્પશ - ૬૨

ઉત્થાનિકા :-એ જ વાતને દ્રઢ કરે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, પોતે જ જ્ઞાન છે;
* તે જ્ઞાન સિવાય બીજું શું કરે?
૨. * આત્મા પરભાવનો કર્તા છે એમ માનવું (તથા કહેવું)
* તે વ્યવહારી જીવોનો મોહ (અજ્ઞાન) છે.

કલ્પશામૃત :-

૧. * છે જ્ઞાનસ્વરૂપે આત્મા, આત્મા જ પોતે જ્ઞાન છે,
ને જ્ઞાનમાત્ર સિવાય તે બીજું કંઈ પણ નવ કરે;
૨. * 'આત્મા કરે પરભાવને'—ત્યમ માનવું, કહેવું અરે,
વ્યવહારીજનનો મોહ છે [-જિનવરતણું આ વચન છે.]

ગાથા - ૯૮

ઉત્થાનિકા :-હવે કહે છે કે વ્યવહારી જીવો આમ કહે છે :-

ગાથા :- * ઘટ-પટ-રથાદિક વસ્તુઓ, કરણો અને કર્મો વળી,
નોકર્મ વિધવિધ જગતમાં આત્મા કરે વ્યવહારથી. ૯૮.

ટીકામૃત :-

(૧) * [આત્મા બાહ્ય નોકર્મને કરે છે—એમ વ્યવહારીજન માને છે :]

૧. * પોતાની ઇચ્છારૂપ ને હસ્તાદિની ક્રિયા તણા,
વિકલ્પ ને વ્યાપારથી પ્રતિભાસતો આ આત્મા;
૨. * કર્તા ઘટાદિ દ્રવ્યનો જે બાહ્યકર્મો છે અહા,
વ્યવહારી જીવોને અહો [વ્યવહારથી જે દેખતા.]

(૨) [આત્મા અંતરંગ જડકર્મોને પણ કરે છે—એવો વ્યવહારીનો વ્યામોહ છે :]

૧. * તેવી રીતે આ આત્મા ક્રોધાદિ પરદ્રવ્યો અહા,
છે અંતરંગે જેહ [જડ] કર્મો [અનંત પ્રકારના;]
૨. * બંનેય તે કર્મો અહો પરદ્રવ્યસ્વરૂપે હોઈને;
વિશેષ નહિ કંઈ પણ અહો, તે ભેય વચ્ચે હોઈને;
૩. * આત્મા કરે છે [તેમને પણ અંતરંગે જેહ છે,]
એવો અહો વ્યવહારી જીવનો ભ્રાંતિરૂપ વ્યામોહ છે.

ટીકા :-

- (૧) ૧. * જેથી પોતાના (ઇચ્છારૂપ) વિકલ્પ અને (હસ્તાદિની ક્રિયારૂપ)
* વ્યાપાર વડે
૨. * આ આત્મા ઘટ આદિ પરદ્રવ્યસ્વરૂપ બાહ્યકર્મને કરતો
* (વ્યવહારીઓને) પ્રતિભાસે છે
- (૨) ૧. * તેથી તેવી રીતે (આત્મા) ક્રોધાદિ પરદ્રવ્યસ્વરૂપ
* સમસ્ત અંતરંગકર્મને પણ—
૨. * બંને કર્મો પરદ્રવ્યસ્વરૂપ હોઈને
* તેમનામાં તફાવત નહિ હોવાથી
૩. * [એ અંતરંગ જડકર્મને પણ]-કરે છે,
* એવો વ્યવહારી જીવોનો વ્યામોહ (ભ્રાંતિ, અજ્ઞાન) છે.

ગાથા - ૯૯

ઉત્થાનિકા :-વ્યવહારી લોકોની એ માન્યતા સત્યાર્થ નથી એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- પરદ્રવ્યને જીવ જો કરે તો જરૂર તે તન્મય બને,
પણ તે નથી તન્મય અરે ! તેથી નહિ કર્તા ઠરે. ૯૯

ટીકામૃત :-

૧. * આત્મા કરે પરદ્રવ્યરૂપ જડકર્મને જો નિશ્ચયે,
પરિણામ-પરિણામીપણું બનતું ન બીજી કોરીતે;
૨. * તે કારણે આત્મા બને પરદ્રવ્યમય એ નિયમ છે,
પણ તે નથી તન્મય ખરેખર કેમ કે જો તે બને
૩. * કદી અન્યદ્રવ્યરૂપે, અરે તો નાશ પામે દ્રવ્ય તે,
તેથી ન વ્યાપક-વ્યાપ્યથી આત્મા કરે જડકર્મને.

ટીકા :-

૧. * જો નિશ્ચયથી આ આત્મા પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મને કરે તો,
* પરિણામ-પરિણામીપણું બીજી કોઈ રીતે બની શકતું નહિ હોવાથી,
* પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મ = જડ કર્મ.
૨. * તે (આત્મા) નિયમથી તન્મય (પરદ્રવ્યમય) થઈ જાય;
* પરંતુ તે તન્મય તો નથી, કારણ કે કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યમય થઈ જાય તો
૩. * તે દ્રવ્યના નાશની આપત્તિ (દોષ) આવે,
* માટે આત્મા વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવથી પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મનો કર્તા નથી.

ગાથા - ૧૦૦

ઉત્થાનિકા :-આત્મા (વ્યાખ્યવ્યાપકભાવથી તો કર્તા નથી પરંતુ) નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવથી પણ કર્તા નથી એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- * જીવ નવ કરે ઘટ, પટ નહીં, જીવ શેષ દ્રવ્યો નવ કરે;
ઉત્પાદકો ઉપયોગયોગો, તેમનો કર્તા બને. ૧૦૦.

ટીકામૂલ :-

(૧) * [આત્મા વ્યાખ્યવ્યાપકભાવથી પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મનો જરાયે કર્તા નથી :]

૧. * ઘટપટ અને ક્રોધાદિ છે પરદ્રવ્યરૂપ કર્મો ખરે,
નહિ વ્યાખ્યવ્યાપકભાવથી આત્મા કરે છે તેમને;
૨. * એ કારણે કે જો કરે તે વ્યાખ્યવ્યાપકભાવથી,
તન્મયપણું પામે અરે આ આત્મા પરદ્રવ્યથી.

(૨) * [આત્માના યોગ અને ઉપયોગ પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મમાં નિમિત્ત બને છે :]

૧. * નિમિત્ત-નૈમિત્તિક થકી વળી આત્મા પણ નવ કરે,
એ કારણે કે જો કરે તો “નિત્ય-કર્તા” તે બને.
૨. * ઉપયોગ ને યોગ જ અહો સહુએ અવસ્થાઓ વિષે,
જે વ્યાપતા નથી તેથી નિત્ય નથી અહો તેઓ ખરે;
૩. * પરદ્રવ્યરૂપ કર્મો તણા કર્તા નિમિત્તપણે બને;
[આ રીત નિત્યાત્મા નહીં, ઉપયોગ-યોગ નિમિત્ત છે.]

(૩)* [આત્મા પોતાના યોગ-ઉપયોગનો કદાચિત્ કર્તા છે, પરંતુ પરદ્રવ્યનો કર્તા કદાપિ નથી :]

૧. * વિકારરૂપ ચૈતન્યના પરિણામ રાગાદિપણે,
નિજના વિકલ્પ તથા પ્રદેશોના અહો કંપન વડે;
૨. * વ્યાપારને નિજના કદાચિત્ જ્ઞાનહીન આત્મા કરે,
તેથી અહો ઉપયોગ-યોગોનો કદી કર્તા ભલે
૩. * આત્મા બને, તોપણ નહીં પરદ્રવ્યરૂપ કર્મો તણો,
નિમિત્તરૂપે પણ કદી આ આત્મા કર્તા બને.,

(૪) [ઉપસંહાર] અજ્ઞાનીના ઉપયોગ-યોગ “નિમિત્તકર્તા” છે તથા
“નિમિત્તમાત્ર” જ છે અહો યોગોપયોગો જ્ઞાનીના;
પણ આત્મા નિમિત્ત કે કર્તા નથી પરદ્રવ્યનો,
આવું સ્વરૂપ સમજાવ્યું તે ઉપકાર છે ગુરુદેવનો.

ટીકા :-

(૧) [આત્મા વ્યાધ્યવ્યાપકભાવથી પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મોનો જરાયે કર્તા નથી :]

૧. * ખરેખર જે ઘટાદિક તથા ક્રોધાદિક પરદ્રવ્યસ્વરૂપ [જડ] કર્મ છે
* તેને આ આત્મા વ્યાધ્યવ્યાપકભાવે તો કરતો નથી

૨. * કારણ કે જો એમ કરે તો
* તન્મયપણાનો પ્રસંગ આવે;

(૨) [આત્માના યોગ અને ઉપયોગ પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મમાં નિમિત્ત બને છે :]

૧. * વળી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવે પણ તેને કરતો નથી

* કારણ કે જો એમ કરે તો નિત્ય-કર્તૃત્વનો પ્રસંગ આવે.

૨. * અનિત્ય (અર્થાત્ જે સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપતા નથી એવા)

* યોગ અને ઉપયોગ જ

૩. * નિમિત્તપણે તેના (-પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મોના) કર્તા છે.

* [આ રીતે નિત્ય એવો આત્મા નહીં પરંતુ અનિત્ય એવા યોગ-ઉપયોગ જ પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મોના નિમિત્ત છે.]

(૩) * [આત્મા કદાચિત્ પોતાના યોગ-ઉપયોગનો કર્તા છે, પરંતુ પરદ્રવ્યનો કર્તા કદાપિ નથી :]

૧. * (રાગાદિવિકારવાળા ચૈતન્યપરિણામરૂપ)

* પોતાના વિકલ્પને અને (આત્માના પ્રદેશોના ચલનરૂપ)

૨. * પોતાના વ્યાપારને કદાચિત્ આત્મા અજ્ઞાનથી કરતો હોવાથી

* યોગ અને ઉપયોગનો તો આત્મા પણ કર્તા (કદાચિત્) ભલે હો

૩. * તથાપિ પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મનો કર્તા તો

* (નિમિત્તપણે પણ કદી) નથી.

(૪) [ઉપસંહાર :]

* અજ્ઞાનીના યોગ અને ઉપયોગ 'નિમિત્તકર્તા' છે,

* જ્ઞાનીના યોગ અને ઉપયોગ 'નિમિત્તમાત્ર' જ છે;

* પરંતુ આત્મદ્રવ્ય પરદ્રવ્યનું નિમિત્તમાત્ર અથવા કર્તા નથી.

* આવું વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવનાર પૂજ્યશ્રી કહાનગુરુદેવનો અનંત ઉપકાર છે.

ગાથા - ૧૦૧

ઉત્થાનિકા :-હવે જ્ઞાની જ્ઞાનનો જ કર્તા છે એમ કહે છે :-

ગાથા :- * જ્ઞાનાવરણાદિક જે પુદ્ગલ તણા પરિણામ છે;
કરતો ન આત્મા તેમને, જે જાણતો તે જ્ઞાની છે. ૧૦૧.

ટીકામૂત :-

(૧) * [જેમ તટસ્થ પુરુષ ગોરસ-પરિણામને તેમ જ્ઞાની જ્ઞાનાવરણાદિને કરતો નથી :]

૧. * જેવી રીતે દહીં-દૂધ વ્યાપ્ત થયા થકા ગોરસ વડે,
વ્યપાઈને જે ઊપજતા ખાટા-મીઠા પરિણામ છે;
૨. * નથી તેમને કરતો પુરુષ મધ્યસ્થ દેખનહાર જે,
તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણ ઇત્યાદિ કે જેઓ ખરે;

* મધ્યસ્થ = તટસ્થ

૩. * પુદ્ગલ વડે થઈ વ્યાપ્ત ઊપજે છે [અહો વિધવિધ રૂપે,]
પુદ્ગલ તણા પરિણામ તે જ્ઞાની અહો [કદી] ના કરે;

(૨) * [જેમ તટસ્થ પુરુષ માત્ર દેખે જ છે તેમ જ્ઞાની માત્ર જાણે જ છે :]

૧. * પણ જેવી રીત તેહ ગોરસનો અહો જોનાર જે,
પોતાથી વ્યાપ્ત થઈ અહો [પોતા મહીં] જે ઊપજે;
૨. * ગોરસ તણા પરિણામના દર્શન મહીં તે વ્યાપીને,
બસ માત્ર એ દેખે જ છે [ગોરસ તણા પરિણામને.]
૩. * તેવી રીતે જ્ઞાની સ્વતઃ વ્યાપી [સદા] જે ઊપજે,
પુદ્ગલ દરવ-પરિણામ છે જેમાં અહો નિમિત્ત તે;
૪. * એ જ્ઞાનમાં વ્યાપી અને બસ જ્ઞાની તો જાણે જ છે,
આ રીત જ્ઞાની માત્ર જ્ઞાન તણો અહો કર્તા જ છે.

(૩) * [એવી જ રીતે જ્ઞાની અન્ય પ્રકારના કર્મો, કષાય, નોકષાયોદિને જાણે જ છે :]

૧. * જેવી રીતે જ્ઞાનાવરણ જડકર્મને જાણે જ છે,
તેવી જ રીતે જ્ઞાની જાણે શેષ સહુયે કર્મને;
૨. * ને તેની સાથે જ્ઞાની જાણે મોહ તેમજ રાગને,
વળી દ્વેષ, માયા, માનને ને ક્રોધ, લોભ [કષાયને;]
૩. * નોકર્મ, મન, વચ, કાયને વળી શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણને,
તેમજ રસન ને સ્પર્શને જ્ઞાની અહો જાણે જ છે.

- (૧) * [જેમ તટસ્થ પુરુષ ગોરસ-પરિણામને તેમ જ્ઞાની જ્ઞાનાવરણાદિને કરતો નથી :]
૧. * જેવી રીતે દહીં-દૂધ કે જેઓ ગોરસ વડે વ્યાપ્ત થઈને
 - * (-વ્યપાઈને) ઊપજતા ગોરસના ખાટા-મીઠા પરિણામ છે;
 ૨. * તેમને ગોરસનો તટસ્થ જોનાર પુરુષ કરતો નથી,
 - * તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણ ઇત્યાદિ કે જેઓ ખરેખર
 ૩. * પુદ્ગલ દ્રવ્ય વડે વ્યાપ્ત થઈને ઊપજતા
 - * પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરિણામ છે, તેમને જ્ઞાની કરતો નથી;
- (૨) * [જેમ તટસ્થ પુરુષ માત્ર દેખે જ છે તેમ જ્ઞાની માત્ર જાણે જ છે :]
૧. * પરંતુ જેવી રીતે તે ગોરસનો જોનાર;
 - * પોતાથી (જોનારથી) વ્યાપ્ત થઈને ઊપજતું
 ૨. * જે ગોરસ-પરિણામનું દર્શન (જોવાપણું) તેમાં વ્યાપીને,
 - * માત્ર [ગોરસ-પરિણામને] જુએ જ છે,
 ૩. * તેવી રીતે જ્ઞાની પોતાથી (જ્ઞાનીથી), વ્યાપ્ત થઈને ઊપજતું,
 - * પુદ્ગલ દ્રવ્ય-પરિણામ જેનું નિમિત્ત છે;
 ૪. * એવું જે જ્ઞાન તેમાં વ્યાપીને, માત્ર જાણે જ છે;
 - * આ રીતે જ્ઞાની જ્ઞાનનો જ કર્તા છે.
- (૩) * [એવી જ રીતે જ્ઞાની અન્ય પ્રકારના કર્મો, કષાય, નોકષાયોદિને જાણે જ છે :]
૧. * વળી એવી જ રીતે 'જ્ઞાનાવરણ' પદ પલટીને કર્મસૂત્રનું (કર્મની ગાથાનું) વિભાગ પાડીને કથન કરવાથી
 - * દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાયના સાત સૂત્રો,
 ૨. * તથા તેમની સાથે મોહ, રાગ,
 - * દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ
 ૩. * નોકર્મ, મન, વચન. કાય, શ્રોત્ર, યજ્ઞ, ધ્યાણ,
 - * રસન અને સ્પર્શનનાં સોળ સૂત્રો વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં; અને આ ઉપદેશથી બીજાં પણ વિચારવાં.

ગાથા - ૧૦૨

ઉત્થાનિકા :- વળી અજ્ઞાની પણ પરદ્રવ્યના ભાવનો કર્તા નથી એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- * જે ભાવ જીવ કરે શુભાશુભ તેહનો કર્તા ખરે,
તેનું બને તે કર્મ, આત્મા તેહનો વેદક બને. ૧૦૨

ટીકામૃત :-

(૧) * [પોતાના શુભાશુભ ભાવ અજ્ઞાનીનું કર્મ બને છે :]

૧. * વિજ્ઞાનઘન અચલિત એક જ સ્વાદ હોવા પણ છતાં,
અનાદિથી આ લોકમાં અજ્ઞાનથી આ આત્મા;
૨. * પરના અને નિજના અહા એકત્વના અધ્યાસથી,
જે કર્મ પુદ્ગલના વિપાક તણી દશાઓ બે થતી;
૩. * તે તીવ્ર-મંદ વડે [અરે] નિજ જ્ઞાનઘનના સ્વાદને
ભેદી, અહો શુભ કે અશુભ અજ્ઞાનરૂપ ભાવો કરે;
૪. * તે કાળ તે ભાવો* થઈને વ્યાપ્યરૂપ તન્મયપણે,
તે આત્માના કર્મ** થઈને [આત્મા કર્તા બને.]

* ભાવો = શુભાશુભ ભાવો = પર્યાયરૂપ ભાવો = અભેદથી આત્મા

** આત્માના કર્મ = અશુદ્ધ ઉપાદાનથી શુભાશુભભાવો આત્માના કર્મ બને છે.

(૨) * [અજ્ઞાની પોતાના શુભાશુભભાવોનો ભોક્તા થાય છે, પરંતુ પરભાવનો કર્તા-ભોક્તા થતો નથી
:]

૧. * વળી તે જ આત્મા તે જ કાળે તે [શુભાશુભ] ભાવનો,
તન્મયપણે ભાવક થઈને ભોક્તા તેનો થતો;
૨. * ને તે [શુભાશુભ]ભાવ તે કાળે અહો તન્મયપણે,
તે આત્માનું ભાવ્ય હોવાથી થતું 'અનુભાવ્ય' ને
૩. * આ રીત પણ અજ્ઞાની જીવ પરભાવનો કર્તા નથી,
[તેથી થયું એ સિદ્ધ કે પરભાવ કો' કરતું નથી.]

ટીકા :-

(૧) [પોતાના શુભાશુભભાવો અજ્ઞાનીનું કર્મ બને છે :]

૧. * પોતાનો અચલિત વિજ્ઞાનઘનરૂપ એકસ્વાદ હોવા છતાં પણ
* આ લોકમાં જે આ આત્મા અનાદિકાળના અજ્ઞાનને લીધે
૨. * પરના અને પોતાના એકપણાના અધ્યાસથી
* મંદ અને તીવ્ર સ્વાદવાળી પુદ્ગલકર્મના વિપાકની બે દશાઓ વડે
૩. * પોતાના (વિજ્ઞાનઘનરૂપ) સ્વાદને ભેદતો થકો
* અજ્ઞાનરૂપ શુભ કે અશુભભાવને કરે છે,

૪. * તે આત્મા તે વખતે તન્મયપણે
* તે આત્માનું વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું કર્મ થાય છે;
- (૨) * [અજ્ઞાની પોતાના શુભાશુભભાવોનો કર્તા થાય છે, પરંતુ પરભાવનો કર્તા-ભોક્તા થતો નથી
:]
૧. * વળી તે જ આત્મા તે વખતે તન્મયપણે
* તે ભાવનો ભાવક હોવાથી તેનો અનુભવનાર (અર્થાત્ ભોક્તા) થાય છે
૨. * અને તે ભાવ તે વખતે તન્મયપણે
* તે આત્માનું ભાવ્ય હોવાથી તેનું અનુભાવ્ય (અર્થાત્ ભોગ્ય) થાય છે.
૩. * આ રીતે અજ્ઞાની પણ પરભાવનો કર્તા નથી.
* [તેથી સિદ્ધ થયું કે જ્ઞાની કે અજ્ઞાની કોઈ પણ પરભાવને કરી શકતા નથી.]

ગાથા - ૧૦૩

ઉત્થાનિકા :-પરભાવને કોઈ (દ્રવ્ય) કરી શકે નહિ એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- * જે દ્રવ્ય જે ગુણ-દ્રવ્યમાં નહિ અન્ય દ્રવ્યે સંક્રમે;
અણસંક્રમ્યું તે કેમ અન્ય પરિણામાવે દ્રવ્યને ? ૧૦૩

ટીકામૃત :-

૧. * આ જગતમાં જે કોઈ વસ્તુ જેવડી ચૈતન્ય કે જડસ્વરૂપ છે, તે જેવી દ્રવ ને ગુણ*માં વર્તે જ છે
૨. * અનાદિથી નિજરસથી**, તે જ ખરે સ્થિતિ વસ્તુની છે; અચલિત એવી તેની સીમા તોડવી જ અશક્ય છે,
૩. * ને તેથી તે નિજ દ્રવ્ય-ગુણ*માં તેટલી જ વર્તે અહા, કિંતુ દ્રવ્યાંતર ન કે ગુણાંતર ન રૂપે કદા
૪. * સંક્રમણરૂપ થતી અરે [જિનવરતણું આ વચન છે.] નહિ અન્ય દ્રવ કે ગુણરૂપ જે સંક્રમે છે વસ્તુ તે
૫. * ક્યમ પરિણામાવી શકે અહો કદી અન્ય વસ્તુને ખરે? તેથી ઠર્યું 'પરભાવને*** નહિ કોઈ વસ્તુ કરી શકે.'

* ગુણ = પર્યાય

** નિજરસ = નિજશક્તિ

*** પરભાવ = અન્ય દ્રવ્યના ભાવ (પોતાના વિકારભાવ નહિ)

ટીકા :-

૧. * જગતમાં જે કોઈ જેવડી વસ્તુ જે કોઈ જેવડા ચૈતન્યસ્વરૂપ કે * અચૈતન્યસ્વરૂપ દ્રવ્યમાં અને ગુણમાં
૨. * નિજરસથી જ અનાદિથી જ વર્તે છે તે, * ખરેખર અચલિત વસ્તુસ્થિતિની મર્યાદાને તોડવી અશક્ય હોવાથી,
૩. * તેમાં જ (પોતાના તેવડા દ્રવ્ય-ગુણમાં જ) વર્તે છે * પરંતુ દ્રવ્યાંતર કે ગુણાંતરરૂપે
૪. * સંક્રમણ પામતી નથી; * અને દ્રવ્યાંતર કે ગુણાંતરરૂપે નહીં સંક્રમતી તે,
૫. * અન્ય વસ્તુને કેમ પરિણામાવી શકે? (કદી ન પરિણામાવી શકે,) * માટે પરભાવ કોઈ થી કરી શકાય નહિ.

ગાથા - ૧૦૪

ઉત્થાનિકા :-આ (ઉપર કહેલા) કારણે આત્મા ખરેખર પુદ્ગલકર્મોનો અકર્તા ઠર્યો એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- * આત્મા કરે નહિ દ્રવ્ય-ગુણ પુદ્ગલમયી કર્મો વિષે,
તે ઉભયને તેમાં ન કરતો કેમ તત્કર્તા બને? ૧૦૪

ટીકામૃત :-

(૧) * [પોતાના દ્રવ્ય-ગુણને ઘડામાં નહિ નાખતો એવો કુંભાર ઘડાનો કર્તા નથી :]

૧. * જ્યમ માટીમય ઘટરૂપ એવું કર્મ વર્તે છે [સદા]
નિજરસ*થી માટીરૂપ દ્રવ ને માટીના ગુણમાં અહા;

[* નિજરસ = નિજ શક્તિ]

૨. * તેમાં નહિ કુંભાર નિજને કે નહીં નિજ ગુણને,
કદી નાખતો કે મૂકતો ભેળવણી કરતો કેમ કે;
૩. * ક્યારેય કોઈ વસ્તુનું કો' અન્ય દ્રવ કે ગુણરૂપે,
સંક્રમણ થઈ શકવા તણો વસ્તુસ્થિતિથી નિષેધ છે;
૪. * નહીં અન્ય દ્રવ્યરૂપે કદીયે સંક્રમણ પામ્યા વિના,
તે અન્ય વસ્તુનું અહા પરિણમન કરવું શક્ય ના;
૫. * નિજ દ્રવ્ય-ગુણને તેથી ઘટરૂપ કર્મમાં નહીં નાખતો,
કુંભાર પરમાર્થે અહા કર્તા નહીં પ્રતિભાસતો.

(૨) * [પોતાના દ્રવ્ય-ગુણને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મમાં નહિ નાખતો એવો આત્મા કર્મોનો કર્તા નથી :]

૧. * દ્રવકર્મ જ્ઞાનાવરણ આદિ તેમ જે પુદ્ગલ [સદા]
જડ*દ્રવ્યમાં ને ગુણમાં નિજરસથી છે વર્તે અહા;
[જડ=પુદ્ગલ]
૨. * તેમાં નહીં આ આત્મા નિજ દ્રવ્યને કે ગુણને,
કદી નાખતો કે મૂકતો—ભેળવણી કરતો કેમ કે;
૩. * ક્યારેય કોઈ વસ્તુનું કો' અન્ય દ્રવ કે ગુણરૂપે,
સંક્રમણ થઈ શકતું નથી [-જિનવરતણું આ વચન છે;]
૪. * નહીં અન્ય દ્રવ્યરૂપે કદીયે સંક્રમણ પામ્યા વિના,
તે અન્ય વસ્તુનું અહા પરિણમન કરવું શક્ય ના;
૫. * નિજ દ્રવ્ય-ગુણને તેથી જ્ઞાનાવરણમાં નહીં નાખતો,
તે આત્મા કર્તા ખરે ન થઈ શકે છે તેહનો;
૬. * તેથી ઠર્યો આત્મા અકર્તા કર્મપુદ્ગલનો ખરે,
[ઘટ-કુંભના દ્રષ્ટાંતથી સિદ્ધાંત સમજાયો મને.]

ટીકા :-

(૧) [પોતાના દ્રવ્ય-ગુણને ઘડામાં નહિ નાખતો એવો કુંભાર ઘડાનો અકર્તા છે :]

૧. * જેવી રીતે માટીમય ઘડારૂપી કર્મ કે જે
 - * માટીરૂપી દ્રવ્યમાં અને માટીના ગુણમાં નિજરસથી જ વર્તે છે.
૨. * તેમાં, કુંભાર પોતાને કે પોતાના ગુણને
 - * નાખતો-મૂકતો-ભેળવતો નથી કારણ કે
૩. * (કોઈ વસ્તુનું) દ્રવ્યાંતર કે ગુણાંતરરૂપે
 - * સંક્રમણ થવાનો વસ્તુસ્થિતિથી જ નિષેધ છે;
૪. * દ્રવ્યાંતરરૂપે [અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યરૂપે] સંક્રમણ પામ્યા વિના
 - * અન્ય વસ્તુને પરિણામાવી અશક્ય હોવાથી,
૫. * પોતાના દ્રવ્ય અને ગુણ બંનેને તે ઘડારૂપી કર્મમાં નહિ નાખતો એવો
 - * તે કુંભાર પરમાર્થે તેનો કર્તા પ્રતિભાસતો નથી;

(૨) * [પોતાના દ્રવ્ય-ગુણને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોમાં નહિ નાખતો એવો આત્મા તે કર્મોનો અકર્તા છે.]

૧. * તેવી રીતે, પુદ્ગલમય જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કે
 - * જે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં અને પુદ્ગલ ગુણમાં નિજરસથી જ વર્તે છે
૨. * તેમાં આત્મા પોતાના દ્રવ્યને કે પોતાના ગુણને
 - * ખરેખર નાખતો-મૂકતો-ભેળવતો નથી કારણ કે
૩. * (કોઈ વસ્તુનું) દ્રવ્યાંતર કે ગુણાંતરરૂપે
 - * સંક્રમણ થવું અશક્ય છે [-એવું જિનવરનું વચન છે;]
૪. * દ્રવ્યાંતરરૂપે સંક્રમણ પામ્યા વિના
 - * અન્ય વસ્તુને પરિણામાવી અશક્ય હોવાથી,
૫. * પોતાના દ્રવ્ય અને ગુણ બંનેને તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મમાં નહિ નાખતો એવો
 - * તે આત્મા પરમાર્થે તેનો કર્તા કેમ હોઈ શકે? (કદી ન હોઈ શકે.)
૬. * માટે ખરેખર આત્મા પુદ્ગલકર્મોનો અકર્તા ઠર્યો.
 - * [આચાર્યશ્રીએ ઘટકુંભના સરળ દ્રષ્ટાંત વડે આવો સિદ્ધાંત આ રીતે સમજાવ્યો.]

ગાથા - ૧૦૫

ઉત્થાનિકા :-માટે આ સિવાય બીજો—એટલે કે આત્માને પુદ્ગલકર્મોનો કર્તા કહેવો તે—ઉપચાર છે, એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- * જીવ હેતુભૂત થતાં અરે! પરિણામ દેખી બંધનું,
ઉપચારમાત્ર કથાય કે આ કર્મ આત્માએ કર્યું. ૧૦૫.

ટીકામૂત :-

૧. * આ લોકમાં આત્મા સ્વભાવથી પૌદ્ગલિક [સહુ] કર્મને, નિમિત્તભૂત નથી ખરેખર એમ હોવા પણ [અરે !]
૨. * અનાદિના અજ્ઞાનથી તે પૌદ્ગલિક [સહુ] કર્મને નિમિત્તભૂત થતાં, અહો અજ્ઞાન [મય] ભાવોરૂપે
૩. * પરિણામન કરતો હોઈને, નિમિત્તભૂત આત્મા બને, તેનાથી પુદ્ગલ કર્મની ઉત્પત્તિ [ત્યારે] થાય છે;
૪. * ને તેથી પુદ્ગલ કર્મ આત્માએ કર્યું—એવું કહે, જે નિર્વિકલ્પ વિજ્ઞાનઘન એવા સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ તે;
૫. * વિકલ્પમાં લીન અબુધજનનો [માત્ર એક] વિકલ્પ છે, વિકલ્પ એ ઉપચાર છે; કિંતુ નહીં પરમાર્થ તે.

ટીકા :-

૧. * આ લોકમાં ખરેખર આત્મા સ્વભાવથી
* પૌદ્ગલિક કર્મને નિમિત્તભૂત નહિ હોવા છતાં પણ,
૨. * અનાદિ અજ્ઞાનને લીધે પૌદ્ગલિક કર્મને
* નિમિત્તરૂપ થતા એવા અજ્ઞાનભાવે
૩. * પરિણામતો હોવાથી નિમિત્તભૂત થતાં,
* પૌદ્ગલિક કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે,
૪. * તેથી 'પૌદ્ગલિક કર્મ આત્માએ કર્યું.'
* એવો નિર્વિકલ્પ વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવથી ભ્રષ્ટ,
૫. * વિકલ્પપરાયણ અજ્ઞાનીઓનો વિકલ્પ છે;
* તે વિકલ્પ ઉપચાર જ છે, પરમાર્થ નથી.

ગાથા - ૧૦૬

ઉત્થાનિકા :-હવે, એ ઉપચાર કઈ રીતે છે તે દ્રષ્ટાંતથી કહે છે :-

ગાથા :- * યોદ્ધા કરે જ્યાં યુદ્ધ ત્યાં એ નૃપકર્ત્યુ લોકો કહે,
એમ જ કર્યા વ્યવહારથી જ્ઞાનાવરણ આદિ જીવે. ૧૦૬.

ટીકામૃત :-

(૧) * [‘રાજાએ યુદ્ધ કર્યું’-એ વ્યવહારમાત્ર કથન છે :]

૧. * જે યુદ્ધના પરિણામરૂપે પરિણમન પોતે કરે,
યોદ્ધા અહો એવા વડે જે યુદ્ધ થાતું તે વિષે;
૨. * એ યુદ્ધના પરિણામરૂપે, જે સ્વયં નહીં પરિણામે,
એવા અહો રાજા વિષે ‘નૃપે કર્યું આ યુદ્ધ છે’—
૩. * ઉપચારમાત્ર જ કથન છે એ, પણ નથી પરમાર્થ તે,
[આ યુદ્ધ-નૃપ દ્રષ્ટાંત કહી સિદ્ધાંત સમજાવે હવે.]

(૨) * [‘આત્માએ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કર્યું’-એ વ્યવહારમાત્ર કથન છે :]

૧. * જ્ઞાનાવરણ ઇત્યાદિ કર્મરૂપે સ્વયં જે પરિણામે,
પુદ્ગલદરવ કે જેહથી જ્ઞાનાવરણ બંધાય છે;
૨. * જ્ઞાનાવરણ આદિ પરિણામે સ્વયં નહિ પરિણામે,
પોતાથી તે આત્મા વિષે ‘જીવે કર્યું છે કર્મ એ.’
૩. * -ઉપચારમાત્ર જ કથન છે, પણ નથી પરમાર્થ એ.
[તેથી ઠર્યું-‘આત્મા કરે છે કર્મ’-એ વ્યવહાર છે.]

ટીકા :-

(૧) * [‘રાજાએ યુદ્ધ કર્યું’-એ વ્યવહારમાત્ર કથન છે :]

૧. * જેમ યુદ્ધપરિણામે પોતે પરિણમતા એવા
* યોદ્ધાઓ વડે યુદ્ધ કરવામાં આવતાં,
૨. * યુદ્ધ પરિણામે પોતે નહિ પરિણમતા
* એવા રાજા વિષે, ‘રાજાએ યુદ્ધ કર્યું’—
૩. * એવો ઉપચાર છે, પરમાર્થ નથી;
* [આવું નૃપ અને યુદ્ધનું દ્રષ્ટાંત કહીને આચાર્યશ્રી હવે સિદ્ધાંત સમજાવે છે.]

(૨) * [‘આત્માએ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કર્યું’-એ વ્યવહારમાત્ર કથન છે :]

૧. * તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપરિણામે પોતે પરિણમતા એવા
* પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કરવામાં આવતાં,

૨. * જ્ઞાનાવરણાદિ પરિણામે પોતે નહિ પરિણતા
* એવા આત્મા વિષે 'આત્માએ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કર્યું'—
૩. * એવો ઉપચાર છે, પરમાર્થ નથી.
* [માટે આમ ઠર્યું કે 'આત્મા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કરે છે'—એ માત્ર વ્યવહાર છે.]

ગાથા - ૧૦૭

ગાથા :- * ઉપજાવતો, પ્રણમાવતો, ગ્રહતો અને બાંધે, કરે
પુદ્ગલદરવને આત્મા—વ્યવહારનયવક્તવ્ય છે. ૧૦૭.

ટીકામૂલ :-

(૧) * [આત્મા પુદ્ગલાત્મકકર્મને ખરેખર ગ્રહતો-પરિણમાવતો નથી :]

૧. * વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના જ અભાવથી આત્મા ખરે,
વિકાર્ય, પ્રાપ્ય, નિર્વત્ય એવા પુદ્ગલાત્મક કર્મને
૨. * ગ્રહતો નથી, પ્રણમાવતો—ઉપજાવતો પણ તે નથી;
કરતો નથી, નથી બાંધતો [મુનિવર કહે નિશ્ચય થકી.]

(૨) * [‘આત્મા પુદ્ગલાત્મક કર્મને ગ્રહે—પરિણમાવે છે’—એ વ્યવહારનયનું કથન છે :]

૧. * ને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો જ અભાવ હોવા પણ અરે!
વિકાર્ય, પ્રાપ્ય, નિર્વત્ય એવા પુદ્ગલાત્મક કર્મને
૨. * આત્મા ગ્રહે ને પરિણમાવે તેમ ઉપજાવે, કરે,
બાંધે વળી—એવો અહો ઉપચારમાત્ર વિકલ્પ છે.

ટીકા :-

- (૧) ૧ * આ આત્મા ખરેખર, વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે,
* પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વત્ય—એવા પુદ્ગલાત્મક (-પુદ્ગલ દ્રવ્ય સ્વરૂપ) કર્મને
૨ * ગ્રહતો નથી, પરિણમાવતો નથી, ઉપજાવતો નથી.
* કરતો નથી, બાંધતો નથી;
- (૨) ૧ * અને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો અભાવ હોવા છતાં પણ,
* “પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વત્ય એવા પુદ્ગલાત્મક કર્મને
૨. * આત્મા ગ્રહે છે, પરિણમાવે છે, ઉપજાવે છે, કરે છે
* અને બાંધે છે” એવો જ વિકલ્પ તે ખરેખર ઉપચાર છે.

નોંધ :-

- * પ્રાપ્ય = પ્રાપ્ત થવી, પહોંચવી
- * વિકાર્ય = પૂર્વ અવસ્થા બદલવી
- * નિર્વત્ય = નવી ઉપજવી
- * વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ = કાર્યકારણભાવ
- * કરે છે = પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ, અનુભાગને કરે છે.

ગાથા - ૧૦૮

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે એ ઉપચાર કઈ રીતે છે? તેનો ઉત્તર દ્રષ્ટાંતથી કહે છે :

ગાથા :- * ગુણદોષ ઉત્પાદક કહ્યો જ્યમ ભૂપને વ્યવહારથી,
ત્યમ દ્રવ્યગુણઉત્પન્નકર્તા જીવ કહ્યો વ્યવહારથી. ૧૦૮.

ટીકામૂત :-

(૧) * [‘પ્રજાના ગુણદોષનો ઉત્પાદક રાજા છે’—એ ઉપચાર છે :]

૧. * પ્રજા અને ગુણદોષ તેના એમ તે બંને વિષે,
છે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો સદ્ભાવ તેના કારણે;
૨. * સ્વભાવથી ગુણદોષની તે ઉત્પત્તિ જ્યારે થતી,
જોકે અહો ગુણદોષ તે ને નૃપ વચ્ચે છે નહીં;
૩. * ‘સદ્ભાવ વ્યાપકવ્યાપ્યનો’ તોયે અરે લોકો કહે,
‘ગુણદોષઉત્પાદક અહો છે નૃપ’—એ ઉપચાર છે.

(૨) * [તેવી રીતે ‘પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણદોષનો ઉત્પાદક જીવ છે’—એ ઉપચાર છે :]

૧. * તેવી રીતે ગુણદોષ પુદ્ગલદ્રવ્યના ને દ્રવ્ય તે,
એ બેય વચ્ચે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ હોવાને લીધે;
૨. * સ્વભાવથી ગુણદોષની તે ઉત્પત્તિ જ્યારે થતી,
જોકે અહો ગુણદોષ તે ને જીવ વચ્ચે છે નહીં;
૩. * સદ્ભાવ વ્યાપકવ્યાપ્યનો તોયે અરે લોકો કહે,
‘ગુણદોષઉત્પાદક અહો છે જીવ’—એ ઉપચાર છે.

ટીકા :-

(૧) ૧ * જેમ પ્રજાના ગુણદોષોને અને પ્રજાને

* વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ હોવાને લીધે

૨. * સ્વ-ભાવથી જ (પ્રજાના પોતાના જ ભાવથી) તે ગુણદોષોની ઉત્પત્તિ થતા—

* જોકે તે ગુણદોષોને અને રાજાને

૩. * વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો અભાવ છે તોપણ—

* ‘તેમનો ઉત્પાદક રાજા છે’—એવો ઉપચાર કરવામાં આવે છે.

(૨) ૧ * તેવી રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણદોષોને અને પુદ્ગલદ્રવ્યને

* વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ હોવાને લીધે

૨. * સ્વ-ભાવથી જ [પુદ્ગલદ્રવ્યના ભાવથી જ] તે ગુણદોષોની ઉત્પત્તિ થતાં—

* જોકે તે ગુણદોષોને અને જીવને

૩. * વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો અભાવ છે તોપણ

* ‘તેમનો ઉત્પાદક જીવ છે’—એવો ઉપચાર કરવામાં આવે છે.

કલશ-૬૩

ઉત્થાનિકા :-હવે આગળની ગાથાની સૂચનિકારૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જો પુદ્ગલકર્મને જીવ કરતો નથી
* તો તેને કોણ કરે છે? એવી આશંકા કરીને,
૨. * હવે તીવ્ર વેગવાળા મોહનો (કર્તાપણાના અજ્ઞાનનો)
* નાશ કરવા માટે, પુદ્ગલકર્મનો કર્તા કોણ
૩. * છે તે કહીએ છીએ, તે (હે જ્ઞાનના ઇચ્છક
* પુરુષો!) તમે સાંભળો. [તેને ગ્રહણ કરજો અને તેને અપનાવજો.]

કલશામૃત :-

૧. * પુદ્ગલકર્મને જીવ જો [કદીયે ખરે] કરતો નથી,
તો કરે છે કોણ તેને એવી આશંકા કરી;
૨. * કર્તૃત્વના અજ્ઞાનરૂપ અતિ વેગવંતા મોહનો,
વિનાશ કરવા કાજ કર્તા કોણ પુદ્ગલકર્મનો
૩. * છે, તે અમે કહીએ છીએ હે જ્ઞાનના ઇચ્છક અહો
પુરુષો, તમે સહુ સૂણજો, [ગ્રહજો અને અપનાવજો.]

ગાથા - ૧૦૯ થી ૧૧૨

ઉત્થાનિકા :-પુદ્ગલકર્મનો કર્તા કોણ છે તે હવે કહે છે :-

- ગાથા :-
- * સામાન્ય પ્રત્યય ચાર નિશ્ચય બંધના કર્તા કહ્યાં,
-મિથ્યાત્વ ને અવિરણ તેમ કષાયયોગો જાણવા. ૧૦૯.
 - * વળી તેમનો પણ વર્ણવ્યો આ ભેદ તેર પ્રકારનો,
-મિથ્યાત્વથી આદિ કરીને ચરમ ભેદ સયોગીનો. ૧૧૦.
 - * પુદ્ગલકરમના ઉદયથી ઉત્પન્ન તેથી અજીવ આ,
તે જો કરે કર્મો ભલે, ભોક્તાય તેનો જીવ ના. ૧૧૧.
 - * જેથી ખરે 'ગુણ' નામના આ પ્રત્યયો કર્મો કરે,
તેથી અકર્તા જીવ છે, 'ગુણો' કરે છે કર્મને. ૧૧૨.

ટીપ્પણી :-

- * પ્રત્યય = કર્મબંધના કારણો અથવા આસવો
- * 'ગુણ' = ગુણસ્થાન = પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામ = પુદ્ગલદ્રવ્ય.
= વિશેષ પ્રત્યયો = નવા પુદ્ગલકર્મના કર્તા

ટીકામૃત :-

(૧) * [ચાર પ્રત્યયો અથવા તેર ગુણસ્થાનો પુદ્ગલકર્મના કર્તા છે :]

૧. * બસ એક પુદ્ગલદ્રવ્ય છે કર્તા ખરે જડકર્મનો,
મિથ્યાત્વ ને અવિરણ તેમ કષાયયોગો છે અહો;
૨. * તેના વિશેષો બંધના સામાન્યરૂપે હેતુઓ,
ને તેથી તેઓ ચાર કર્તા કર્મના છે [જાણજો.]
૩. * તેને જ ભેદરૂપે કરી મિથ્યાત્વથી કેવળી સુધી,
કર્તા થતાં ત્રાદશ* અહો ['ગુણસ્થાન' સંજ્ઞા જેહની;]

* ત્રાદશ = તેર

૪. * વિપાક પુદ્ગલકર્મના તેઓ પ્રકારો હોઈને,
અત્યંત ચેતનહીન છે આ તેર કર્તાઓ અરે;
૫. * બસ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી પુદ્ગલકરમને જો કરે
કંઈ પણ ભલે, પણ જીવમાં તેથી ન આવે કંઈ ખરે.

(૨) * [જીવ પુદ્ગલકર્મને વેદતો નથી માટે તે કર્મનો કર્તા નથી :]

૧. * અહીં [કોઈ જીવ જો] આ વિષે [કદી] તર્ક [કો] આવો કરે-
'પુદ્ગલસ્વરૂપ મિથ્યાત્વ આદિક વેદતો જીવ તે અરે!

૨. * પોતે જ મિથ્યાત્વી થઈને કર્મ પુદ્ગલને કરે;
તો તે ખરે અવિવેક છે, [અજ્ઞાન છે] આ કારણે—
- (૩) * [ભાવ્યભાવકભાવનો અભાવ હોવાથી જીવ કર્મનો ભોક્તા નથી માટે કર્તા નથી તેથી ગુણસ્થાનો જ પુદ્ગલકર્મના કર્તા છે :]
૧. * કે ભાવ્યભાવકભાવનો જ અભાવ હોવાથી અહો પુદ્ગલસ્વરૂપ મિથ્યાત્વનો ભોક્તા ન પણ આત્મા કહ્યો;
૨. * તો કેમ કર્તા થાય પુદ્ગલકર્મનો આત્મા અહા! તેથી ફલિત થયું અહો કે પ્રત્યયો જે ચાર આ
૩. * પુદ્ગલદરવમય, જેમના છે ભેદ તેર પ્રકારના, વિશેષરૂપ એ પ્રત્યયો 'ગુણસ્થાન'ના નામે અહા!
૪. * તેઓ જ કેવળ કર્મને કરતા [સદા] હોવાથી છે, પુદ્ગલદરવમયકર્મનો જીવ આ અકર્તા તો ખરે;
૫. * 'ગુણો'* જ છે કર્તા અહા પુદ્ગલદરવમય કર્મના, ને તે 'ગુણો' પુદ્ગલદરવ છે તેથી એમ ઠર્યું અહા—
૬. * પુદ્ગલદરવ છે માત્ર કર્તા એક પુદ્ગલકર્મનો; [‘છે કોણ કર્તા કર્મનો’—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહ્યો.]

ટીકા :- [Slightly Rearranged]

- (૧) * [ચાર પ્રત્યયો અથવા તેર ગુણસ્થાનો પુદ્ગલકર્મના કર્તા છે :]
૧. * ખરેખર પુદ્ગલકર્મનો, પુદ્ગલદ્રવ્ય જ એક કર્તા છે;
* મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ—
૨. * તેના વિશેષો બંધના સામાન્ય હેતુઓ હોવાથી ચાર કર્તા છે;
૩. * તેઓ જ ભેદરૂપ કરવામાં આવતાં (અર્થાત્ તેમના જ ભેદ પાડવામાં આવતાં) મિથ્યાદ્રષ્ટિથી માંડીને સયોગકેવળી સુધી
* તેર કર્તા છે [જેમને 'ગુણસ્થાન' નામની સંજ્ઞા છે.]
૪. * હવે, જેઓ પુદ્ગલકર્મના વિપાકના પ્રકારો હોવાથી
* અત્યંત અચેતન છે એવા આ તેર કર્તાઓ જ
૫. * કેવળ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવે પુદ્ગલકર્મને
* જો કાંઈ પણ કરે તો ભલે કરે; તેમાં જીવને શું આવ્યું? (કાંઈ જ નહિ.)
- (૨) * [જીવ પુદ્ગલકર્મને વેદતો નથી માટે તે કર્મનો કર્તા નથી :]
૧. * અહીં આ તર્ક છે કે
* “પુદ્ગલમય મિથ્યાત્વાદિને વેદતો (ભોગવતો) જીવ

૨. * પોતે જ મિથ્યાદ્રષ્ટિ થઈને પુદ્ગલકર્મને કરે છે.”
* (તેનું સમાધાન :-) આ તર્ક ખરેખર અવિવેક છે, [અજ્ઞાન છે,] કારણ
- (૩) * [ભાવ્યભાવકભાવનો અભાવ હોવાથી જીવ કર્મનો ભોક્તા નથી, માટે કર્તા નથી; તેથી ગુણસ્થાનો જ પુદ્ગલકર્મના કર્તા છે.]
૧. * કે ભાવ્યભાવકભાવનો અભાવ હોવાથી
* આત્મા નિશ્ચયથી પુદ્ગલદ્રવ્યમય મિથ્યાત્વાદિનો ભોક્તા પણ નથી,
૨. * તો પછી પુદ્ગલકર્મનો કર્તા કેમ હોય?
* માટે ફલિત થયું કે—જેથી પુદ્ગલદ્રવ્યમય ચાર સામાન્ય પ્રત્યયોના
૩. * ભેદરૂપ તેર વિશેષ પ્રત્યયો કે જેઓ
* ‘ગુણ’ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે (અર્થાત્ જેમનું નામ ગુણસ્થાન છે.)
૪. * તેઓ જ કેવળ કર્મોને કરે છે,
* તેથી જીવ પુદ્ગલકર્મોનો અકર્તા છે,
૫. * ‘ગુણો’ જ તેમના કર્તા છે;
* અને તે ‘ગુણો’ તો પુદ્ગલદ્રવ્ય જ છે; તેથી એમ ઠર્યું કે
૬. * પુદ્ગલકર્મનો પુદ્ગલદ્રવ્ય જ એક કર્તા છે.
* [આ રીતે આચાર્યશ્રીએ ‘પુદ્ગલકર્મનો કર્તા કોણ છે?’ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો.]

ગાથા - ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫

ઉત્થાનિકા :-વળી જીવને અને તે પ્રત્યયોને એકપણું નથી એમ હવે કહે છે :-

- ગાથા :-
- * ઉપયોગ જેમ અનન્ય જીવનો, ક્રોધ તેમ અનન્ય જો, તો દોષ આવે જીવ તેમ અજીવના એકત્વનો. ૧૧૩.
 - * તો જગતમાં જે જીવ તે જ અજીવ પણ નિશ્ચય ઠરે; નોકર્મ, પ્રત્યય, કર્મના એકત્વમાં પણ દોષ એ. ૧૧૪.
 - * જો ક્રોધ એ રીત અન્ય, જીવ ઉપયોગઆત્મક અન્ય છે, તો ક્રોધવત્ નોકર્મ, પ્રત્યય, કર્મ તે પણ અન્ય છે. ૧૧૫.

ટીકામૃત :-

- (૧) * [‘જીવ અને પ્રત્યયો અનન્ય છે’—એમાં દોષ આવે છે :]
૧. * જ્યમ જીવની ઉપયોગમયતાને લીધે ઉપયોગ છે જીવથી અનન્ય જ, તેમ જો અનન્ય પણ જડકર્મ છે;
 ૨. * એવું પ્રતિપાદન [અહો જો કોઈ જીવ કદી] કરે, તો જડ અને ચિદ્ગુણની અનન્યમયતાને લીધે;
 ૩. * જીવને અહો ઉપયોગમયતા જેમ પણ આવી પડે જડ ક્રોધમયતા, તો અરે જે જીવ તે જ અજીવ ઠરે;
 ૪. * તો લોપ એ રીત થાય સહુએ અન્ય દ્રવ્ય તણો અરે, વળી આ પ્રમાણે પ્રત્યયો, નોકર્મ ને કર્મો ખરે;
 ૫. * જીવથી અનન્ય જ છે અહો એવી પ્રતિપત્તિ મહીં, પણ આ જ આવે દોષ છે [ને તેથી તે સાચું નથી.]
- (૨) * [ઉપયોગઆત્મક જીવ અને જડસ્વભાવી પ્રત્યયો અન્ય અન્ય છે.]
૧. * આ દોષના ભયથી હવે જો એમ સ્વીકારો તમે, કે જીવ આ ઉપયોગઆત્મક અન્ય છે તેમજ ખરે
 ૨. * આ જડસ્વભાવી ક્રોધ પણ છે અન્ય બસ એવી રીતે, તો જેમ જીવ ઉપયોગમયથી ક્રોધ જડગુણ અન્ય છે;
 ૩. * તેવી રીતે નોકર્મ, પ્રત્યય, કર્મ પણ સૌ અન્ય છે; એ કારણે કે જડસ્વભાવપણું સહુનું સમાન છે.
 ૪. * આ રીત સિદ્ધ થયું અહો કે જીવ-પ્રત્યય બે વિષે, નથી એકપણું [કોઈ રીતે ચેતન-અચેતન હોઈને.]

ટીકા :-

- (૧) * [‘જીવ અને પ્રત્યયો અનન્ય છે’—એમાં દોષ આવે છે :]

૧. * જેમ જીવના ઉપયોગમયપણાને લીધે જીવથી ઉપયોગ અનન્ય છે.
* તેમ જડ ક્રોધ પણ અનન્ય જ છે.

૨. * એવી જો પ્રતિપત્તિ* કરવામાં આવે,

* પ્રતિપત્તિ = પ્રતીતિ; પ્રતિપાદન

* તો ચિદ્ગુણના અને જડના અનન્યપણાને લીધે

૩. * જીવને ઉપયોગમયપણાની માફક જડ ક્રોધમયપણું આવી પડે.

* એમ થતાં તો જે જીવ તે જ અજીવ ઠરે,

૪. * એ રીતે અન્ય દ્રવ્યનો લોપ થાય.

* આ પ્રમાણે પ્રત્યય, નોકર્મ અને કર્મ પણ

૫. * જીવથી અનન્ય છે એવી પ્રતિપત્તિમાં

* પણ આ જ દોષ આવે છે. [તેથી તે સાચું નથી.]

(૨) * [ઉપયોગાત્મક જીવ અને જડસ્વભાવી પ્રત્યયો અન્ય અન્ય છે :]

૧. * હવે જો આ દોષના ભયથી એમ સ્વીકારવામાં આવે

* કે ઉપયોગાત્મક જીવ અન્ય જ છે અને

૨. * જડસ્વભાવી ક્રોધ અન્ય જ છે,

* તો, જેમ ઉપયોગાત્મક જીવથી જડસ્વભાવી ક્રોધ અન્ય છે

૩. * તેમ પ્રત્યય, નોકર્મ અને કર્મ પણ અન્ય જ છે

* કારણ કે તેમના જડ સ્વભાવપણામાં તફાવત નથી (અર્થાત્ જેમ ક્રોધ જડ છે તેમ પ્રત્યય, નોકર્મ અને કર્મ પણ જડ છે).

૪. * આ રીતે જીવને અને પ્રત્યયને

* [એક ચેતન અને બીજું અચેતન હોવાથી] એકપણું નથી.

ગાથા - ૧૧૬ થી ૧૨૦

ઉત્થાનિકા :-હવે સાંખ્યમતના અનુયાયી શિષ્ય પ્રતિ પુદ્ગલદ્રવ્યનું પરિણામસ્વભાવપણું સિદ્ધ કરે છે
(અર્થાત્ સાંખ્યમતી પ્રકૃતિ-પુરુષને અપરિણામી માને છે તેને સમજાવે છે.) :-

- ગાથા :-
- * જીવમાં સ્વયં નહિ બદ્ધ, ન સ્વયં કર્મભાવે પરિણામે,
તો એવું પુદ્ગલદ્રવ્ય આ પરિણામનહીન બને અરે ! ૧૧૬,
 - * જો વર્ગણા કાર્મણ તણી નહિ કર્મભાવે પરિણામે,
સંસારનો જ અભાવ અથવા સમય સાંખ્ય તણો ઠરે! ૧૧૭.
 - * જો કર્મભાવે પરિણામાવે જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યને,
ક્યમ જીવ તેને પરિણામાવે જે સ્વયં નહિ પરિણામે? ૧૧૮.
 - * સ્વયમેવ પુદ્ગલદ્રવ્ય વળી જો કર્મભાવે પરિણામે,
જીવ પરિણામાવે કર્મને કર્મત્વમાં—મિથ્યા બને. ૧૧૯.
 - * પુદ્ગલદરવ જે કર્મપરિણાત, નિશ્ચયે કર્મ જ બને;
જ્ઞાનાવરણ ઇત્યાદિ પરિણાત, તે જ જાણો તેહને. ૧૨૦.

ટીકામૃત :-

(૧) * [પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વયં અપરિણામી હોય તો સંસારનો અભાવ થાય :]

૧. * જીવમાં ન બંધાયું થકું પુદ્ગલદરવ પોતે જ જો,
સ્વયમેવ પુદ્ગલકરમરૂપે પરિણામે નહીં તો અહો;
૨. * તે અ-પરિણામી જ ઠરે જો કર્મરૂપ ન પરિણામે,
ને જીવ કર્મરહિત થતાં, સંસાર પામે નાશને.

(૨) * [જીવ પુદ્ગલકર્મને કર્મભાવે પરિણામાવે છે—તેનું બે પક્ષ લઈને નિરાકરણ :]

૧. * જો કોઈ તર્ક કરે અહો કે “જીવ પુદ્ગલકર્મને,
રે કર્મભાવે પરિણામાવે છે [અહો તેથી ખરે;]
૨. * સંસારનો ન અભાવ થાતો”—સમજીએ લઈ પક્ષ બે,
[-આચાર્યશ્રી કરતા સમીક્ષા પક્ષ બે લઈ આ રીતે-]
૩. * શું જીવ પુદ્ગલદરવને કે જે સ્વયં નહીં પરિણામે,
છે પરિણામાવે કર્મભાવે કે સ્વયં જે પરિણામે?

- (A) [પ્રથમ પક્ષ] ૧. * સૌથી પ્રથમ, જે પરિણામનહીન છે સ્વયં તેને ખરે,
ન પરિણામાવી શકાય છે [કો અન્ય] પર [વસ્તુ] વડે;
૨. * એ કારણે કે સ્વતઃ જે શક્તિ ન જેને હોય છે,
તેને ન અન્ય કરી શકે, છે તેથી પક્ષ અસત્ય એ.

- (B) [બીજો પક્ષ] ૧. * ને પ્રણમતું પોતે જ તેને અન્ય કોઈ દ્રવ્યની,
પ્રણમાવવા માટે [કદી કોઈ] અપેક્ષા [પણ] નથી;
૨. * એ કારણે કે વસ્તુની [નિજ] શક્તિને પરની નથી
કોઈ અપેક્ષા, તેથી બીજો પક્ષ પણ સાચો નથી.
- (૩) * [પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણામી છે તે હવે ઘટ-કુંભારના દ્રષ્ટાંતપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે :]
૧. * તેથી અહો પરિણમનરૂપ સ્વભાવ પુદ્ગલદરવનો
સ્વયમેવ હો, ને એમ હોતાં ઘટરૂપે માટી અહો;
૨. * જે પરિણમન કરતી અહો તે માટી છે પોતે ઘડો,
ત્યમ જડસ્વભાવી જ્ઞાનના આવરણરૂપ કર્મો અહો
૩. * તે-રૂપ પ્રણમેલું અહો પુદ્ગલદરવ પોતે જ છે,
જ્ઞાનાવરણ ઇત્યાદિ કર્મ [-અહો મહાસિદ્ધાંત છે.]
૪. * આ રીત પુદ્ગલદરવના પરિણમનરૂપ સ્વભાવની,
સિદ્ધિ થઈ [નિષેધપૂર્વક સાંખ્ય આદિક મત તણી.]

ટીકા :-

- (૧) * [પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વયં અપરિણામી હોય તો સંસારનો અભાવ થાય]
૧. * જો પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવમાં સ્વયં નહિ બંધાયું થકું
* કર્મભાવે સ્વયમેવ ન પરિણમે,
૨. * તો તે અપરિણામી જ ઠરે.
* એમ થતાં, સંસારનો અભાવ થાય. (કારણ કે પુદ્ગલદ્રવ્ય કર્મરૂપે ન પરિણમે તો જીવ કર્મરહિત ઠરે; તો પછી સંસાર કોનો?)
- (૨) * [‘જીવ પુદ્ગલકર્મને કર્મભાવે પરિણમાવે છે’—તેનું બે પક્ષ લઈને નિરાકરણ :]
૧. * અહીં જો એમ તર્ક કરવામાં આવે કે “જીવ પુદ્ગલકર્મને
* કર્મભાવે પરિણમાવે છે તેથી
૨. * સંસારનો અભાવ થતો નથી,”
* તો તેનું નિરાકરણ બે પક્ષ લઈને કરવામાં આવે છે :-
૩. * શું જીવ સ્વયં અપરિણમતા પુદ્ગલદ્રવ્યને
* કર્મભાવે પરિણમાવે છે કે સ્વયં પરિણમતાને?

(A) [પ્રથમ પક્ષ :]

- ૧ * પ્રથમ, સ્વયં અપરિણમતાને પર વડે
* પરિણમાવી શકાય નહિ;

- ૨ * કારણ કે (વસ્તુમાં) જે શક્તિ સ્વતઃ (પોતાથી જ) ન હોય
* તેને અન્ય કોઈ કરી શકે નહિ; [માટે પ્રથમ પક્ષ અસત્ય છે.]

(B) [બીજો પક્ષ]

૧. * અને સ્વયં પરિણમતાને તો પર (અન્ય)
* પરિણમાવનારની અપેક્ષા ન હોય;
૨. * કારણ કે વસ્તુની શક્તિઓ પરની
* અપેક્ષા રાખતી નથી. (માટે બીજો પક્ષ પણ અસત્ય છે.)
- (૩) * [પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણામી છે તે હવે ઘટ-કુંભારના દ્રષ્ટાંતપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે :]
૧. * તેથી પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણમનસ્વભાવવાળું સ્વયમેવ હો,
* એમ હોતાં (હોવાથી), જેમ ઘડારૂપે
૨. * પરિણમેલી માટી જ પોતે ઘડો છે.
* તેમ, જડસ્વભાવવાળા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મરૂપે
૩. * પરિણમેલું પુદ્ગલદ્રવ્ય જ પોતે
* જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ છે. [-આ મહાસિદ્ધાંત છે.]
૪. * આ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યનું પરિણામસ્વભાવપણું
* [સાંખ્ય આદિક કુમતના નિષેધપૂર્વક] સિદ્ધ થયું.

કળશ - ૬૪

ઉત્થાનિકા :-હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * આ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યની સ્વભાવભૂત પરિણામનશક્તિ
* નિર્વિઘ્ન સિદ્ધ થઈ. એ સિદ્ધ થતાં,
૨. * પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાના જે ભાવને કરે છે
* તેનો તે પુદ્ગલદ્રવ્ય જ કર્તા છે.

કળશામૃત :-

૧. * પુદ્ગલદરવની સ્વભાવભૂત પરિણામનશક્તિ આ રીતે,
નિર્વિઘ્ન સિદ્ધ થઈ [અને એ રીત] સિદ્ધ થતાં ખરે;
૨. * પુદ્ગલદરવ [પોતે જ] પોતાના કરે જે ભાવને,
તે ભાવનો કર્તા [ખરેખર] તે જ પુદ્ગલદ્રવ્ય છે.

ગાથા - ૧૨૧ થી ૧૨૫

ઉત્થાનિકા :-હવે જીવનું પરિણામીપણું સિદ્ધ કરે છે :-

- ગાથા :-
- * કર્મે સ્વયં નહિ બદ્ધ, ન સ્વયં ક્રોધભાવે પરિણમે,
તો જીવ આ તુજ મત વિષે પરિણમનહીન બને અરે! ૧૨૧.
 - * ક્રોધાદિભાવે જો સ્વયં નહિ જીવ પોતે પરિણમે,
સંસારનો જ અભાવ અથવા સમય સાંખ્ય તણો ઠરે! ૧૨૨.
 - * જો ક્રોધ-પુદ્ગલકર્મ-જીવને પરિણમાવે ક્રોધમાં,
ક્યમ ક્રોધ તેને પરિણમાવે જે સ્વયં નહિ પરિણમે? ૧૨૩.
 - * અથવા સ્વયં જીવ ક્રોધભાવે પરિણમે-તુજ બુદ્ધિ છે,
તો ક્રોધ જીવને પરિણમાવે ક્રોધમાં મિથ્યા બને. ૧૨૪.
 - * ક્રોધોપયોગી ક્રોધ, જીવ માનોપયોગી માન છે,
માયોપયુત માયા અને લોભોપયુત લોભ જ બને. ૧૨૫.

ટીકામૃત :-

- (૧) *
૧. જો જીવ કર્મ મહીં ન બંધાયો થકો પોતે અહો,
સ્વયમેવ ક્રોધાદિપણે નહીં પરિણમે પોતે જ તો;
 ૨. તે અ-પરિણામી જ ઠરે ને એમ જો થાયે ખરે,
સંસારનો જ અભાવ થઈ [જીવ-અજીવ પામે નાશને.]
- (૨) * [‘પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવને ક્રોધાદિભાવે પરિણમાવે છે’—તેનું બે પક્ષ લઈને નિરાકરણ :]
૧. જો કોઈ તર્ક કરે અહો કે “ક્રોધ આદિક કર્મ જે,
તે પરિણમાવે જીવને છે ક્રોધના ભાવોરૂપે;
 ૨. સંસારનાશ ન તેથી છે”—તે સમજીએ લઈ પક્ષ બે.
[આચાર્યશ્રી કરતા સમીક્ષા પક્ષ બે લઈ આ રીતે :]
 ૩. શું ક્રોધ આદિ કર્મ જીવને જે સ્વયં નહીં પરિણમે,
છે પરિણમાવે ક્રોધરૂપે કે સ્વયં જે પરિણમે?

(A) [પ્રથમ પક્ષ :]

૧. સૌથી પ્રથમ, જે પરિણમનહીન છે સ્વયં તેને ખરે,
ન પરિણમાવી શકાય છે [કો’ અન્ય પરવસ્તુ વડે;]
૨. એ કારણે કે સ્વતઃ જે શક્તિ ન જેને હોય છે,
તેને ન અન્ય કરી શકે છે, [તેથી પક્ષ અસત્ય એ.]

(B) [બીજો પક્ષ :]

૧. ને પ્રણમતું પોતે જ તેને અન્ય કો’ પરદ્રવ્યની,

- પ્રણમાવવા માટે [કદી કોઈ] અપેક્ષા [પણ] નથી;
- ૨ * એ કારણે કે વસ્તુની [નિજ] શક્તિને પરની નથી
કોઈ અપેક્ષા, તેથી બીજો પક્ષ પણ સાચો નથી.
- (૩) * [જીવદ્રવ્ય પરિણામી છે તે હવે મંત્રસાધકના દ્રષ્ટાંત વડે સિદ્ધ કરે છે :]
૧. * તેથી અહો પરિણમનરૂપ સ્વભાવ આ જીવદ્રવ્યનો
સ્વયમેવ હો, ને એમ હોતાં જેમ સાધક મંત્રનો
૨. * કો' ધ્યાનરૂપે ગરૂડના પોતે જ પરિણમતો થકો
પોતે ગરૂડ છે તેમ, જીવ અજ્ઞાનભાવ સહિત કો;
૩. * ઉપયોગ ક્રોધાદિરૂપે છે પરિણમ્યો એવો અહો,
તે જીવ છે ક્રોધાદિ પોતે [જેમ સાધક મંત્રનો.]
૪. * આ રીત પરિણામીપણું થયું સિદ્ધ આ જીવદ્રવ્યનું;
[સમજાવ્યું મુજને તે અહો ગુરુદેવને વંદન કરું.]

ટીકા :-

- (૧) * [જીવદ્રવ્ય સ્વયં અપરિણામી હોય તો સંસારનો અભાવ થાય.]
૧. * જો જીવ કર્મમાં સ્વયં નહિ બંધાયો થકો
* ક્રોધાદિભાવે સ્વયમેવ ન પરિણમે
૨. * તો તે ખરેખર અપરિણામી જ ઠરે. એમ થતાં,
* સંસારનો અભાવ થાય [અને જીવ-અજીવનો નાશ થાય.]
- (૨) * [‘પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવને ક્રોધાદિભાવે પરિણમાવે છે’—તેનું બે પક્ષ લઈને નિરાકરણ :]
૧. * અહીં જો એમ તર્ક કરવામાં આવે કે “પુદ્ગલદ્રવ્ય જે ક્રોધાદિક
* તે જીવને ક્રોધાદિભાવે પરિણમાવે છે
૨. * તેથી સંસારનો અભાવ થતો નથી” તો તેનું નિરાકરણ બે પક્ષ લઈને કરવામાં આવે છે :-
* [આચાર્યશ્રી બે પક્ષ લઈને હવે આ રીતે સમીક્ષા કરે છે :-]
૩. * પુદ્ગલકર્મ ક્રોધાદિક છે તે સ્વયં અપરિણમતા જીવને
* ક્રોધાદિભાવે પરિણમાવે છે કે સ્વયં પરિણમતાને?
- (A) [પ્રથમ પક્ષ :]
૧. * પ્રથમ સ્વયં અપરિણમતાને પર વડે
* પરિણમાવી શકાય નહિ;
૨. * કારણ કે (વસ્તુમાં) જે શક્તિ સ્વતઃ (પોતાથી જ) ન હોય
* તેને અન્ય કોઈ કરી શકે નહિ. [તેથી પ્રથમ પક્ષ અસત્ય છે.]

(B) [બીજો પક્ષ :]

૧. * અને સ્વયં પરિણમતાને તો પર (અન્ય) [કોઈ]
 - * પરિણમાવનારની અપેક્ષા ન હોય;
૨. * કારણ કે વસ્તુની શક્તિ પરની
 - * અપેક્ષા રાખતી નથી. [તેથી બીજો પક્ષ પણ સાચો નથી.]
 - * (આ રીતે બંને પક્ષ અસત્ય છે.)
- (૩) * [જીવદ્રવ્ય પરિણામી છે તે હવે મંત્રસાધકના દ્રષ્ટાંતપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે :]
 ૧. * તેથી જીવ પરિણમનસ્વભાવવાળો સ્વયમેવ હો.
 - * એમ હોતાં (હોવાથી), જેમ ગરૂડના ધ્યાનરૂપે
 ૨. * પરિણમેલો મંત્રસાધક
 - * પોતે ગરૂડ છે તેમ, અજ્ઞાનસ્વભાવવાળા
 ૩. * ક્રોધાદિરૂપે જેનો ઉપયોગ પરિણમ્યો છે એવો
 - * જીવ જ પોતે ક્રોધાદિ છે.
 ૪. * આ રીતે જીવનું પરિણામપણું સિદ્ધ થયું.
 - * [તે મને જેઓશ્રીએ સમજાવ્યું એવા પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના ચરણકમળમાં હું વંદન કરું છું.]

કળશ - ૬૫

ઉત્થાનિકા :-હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * આ રીતે જીવની સ્વભાવભૂત પરિમનશક્તિ
* નિર્વિઘ્ન સિદ્ધ થઈ. એ સિદ્ધ થતાં,
૨. * જીવ પોતાના જે ભાવને કરે છે
* તેનો તે કર્તા થાય છે.

કળશામૃત :-

- (૧) * જીવદરવની જ સ્વભાવભૂત પરિણામનશક્તિ આ રીતે,
નિર્વિઘ્ન સિદ્ધ થઈ [અને એ રીત] સિદ્ધ થતાં ખરે;
- (૨) * જીવદરવ [તો પોતે જ] પોતાના કરે જે ભાવને,
તે ભાવનો કર્તા [ખરેખર] તે અહો જીવદ્રવ્ય છે.

ગાથા - ૧૨૬

ઉત્થાનિકા :-જ્ઞાની જ્ઞાનમય ભાવનો અને અજ્ઞાની અજ્ઞાનમય ભાવનો કર્તા છે એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- * જે ભાવને આત્મા કરે, કર્તા બને તે કર્મનો;
તે જ્ઞાનમય છે જ્ઞાનીનો, અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીનો. ૧૨૬.

ટીકામૃત :-

(૧) * [આત્મા પોતાના ભાવનો કર્તા છે :]

૧. * આ રીત આ આત્મા તણો પરિણમનરૂપ સ્વભાવ છે
સ્વયમેવ, તોપણ તે અહો નિજભાવ જે કંઈપણ કરે;
૨. * કર્મત્વને જે પ્રાપ્ત છે એવા જ તે ભાવો તણો,
કર્તા બને છે આત્મા, તે ભાવ કાર્ય બને અહો.

(૨) * [જ્ઞાનીના બધા ભાવો જ્ઞાનમય જ છે :]

૧. * છે જ્ઞાનમય ભાવો જ તે જ્ઞાની તણા એ કારણે
કે સ્વપરના વિવેકથી સમ્યક્ પ્રકારે તેહને;
૨. * સહુ અન્ય પરદ્રવ્યો તણા ભાવોથી ભિન્ન અહો જગી
અતિશયપણે છે, આત્મની ખ્યાતિ ઉદયને પામતી.

(૩) * [અજ્ઞાનીના બધા ભાવો અજ્ઞાનમય જ છે :]

૧. * છે ભાવ સૌ અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીને એ કારણે,
કે સ્વપરનો વિવેક નથી સમ્યક્ પ્રકારે તેહને;
૨. * ને તેથી ખ્યાતિ આત્મની છે પામી અતિશય અસ્તને;
[અજ્ઞાની જ્ઞાનીને અહો કર્તા કહ્યાં છે આ રીતે.]

ટીકા :-

(૧) * [આત્મા પોતાના ભાવનો કર્તા છે :]

૧. * આ રીતે આ આત્મા સ્વયમેવ પરિણામસ્વભાવવાળો છે
* તોપણ પોતાના જે ભાવને કરે છે
૨. * તે ભાવનો જ—કર્મપણાને પામેલાનો—
* કર્તા તે થાય છે (અર્થાત્ તે ભાવ આત્માનું કર્મ છે અને આત્મા તેનો કર્તા છે).

(૨) * [જ્ઞાનીના બધા ભાવો જ્ઞાનમય જ છે :]

૧. * તે ભાવ જ્ઞાનીને જ્ઞાનમય જ છે
* કારણ કે તેને સમ્યક્ પ્રકારે સ્વપરના વિવેક વડે
૨. * (સર્વ પરદ્રવ્યભાવોથી) ભિન્ન આત્માની
* ખ્યાતિ અત્યંત ઉદય પામી છે.

(૩) * [અજ્ઞાનીના બધા ભાવો અજ્ઞાનમયી જ છે :]

૧. * અને તે ભાવ અજ્ઞાનીને તો અજ્ઞાનમય જ છે કારણ કે

* તેને સમ્યક્ પ્રકારે સ્વપરનો વિવેક નહિ હોવાને લીધે

૨. * ભિન્ન આત્માની ખ્યાતિ અત્યંત અસ્ત થઈ ગઈ છે.

* [આ રીતે જ્ઞાની જ્ઞાનમય ભાવોનો જ અને અજ્ઞાની અજ્ઞાનમયભાવોનો જ કર્તા છે.]

ગાથા - ૧૨૭

ઉત્થાનિકા :-જ્ઞાનમયભાવથી શું થાય છે અને અજ્ઞાનમયભાવથી શું થાય છે તે હવે કહે છે :-

ગાથા :- * અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીનો, તેથી કરે તે 'કર્મને;
પણ જ્ઞાનમય છે જ્ઞાનીનો, તેથી કરે નહિ કર્મને.

* કર્મ = ભાવકર્મ = રાગ-દ્વેષાદિ

ટીકામૃત :-

(૧) * [અજ્ઞાનમયભાવને કારણે અજ્ઞાની ભાવકર્મનો કર્તા થાય છે :]

૧. * સમ્યક્પ્રકારે સ્વપરનો ન વિવેક હોવાને લીધે,
ભિન્નાતમાની ખ્યાતિ અતિશય અસ્ત થઈ હોવાથી તે
૨. * અજ્ઞાનીને, અજ્ઞાનમય ભાવો જ સહુયે હોય છે,
તેથી સ્વ-પર એકત્વનો અધ્યાસ હોવાને લીધે;
૩. * નિજ જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને તે અહો,
પરરૂપ એવા રાગ-દ્વેષથી ઐક્યતા કરતો થકો;
૪. * પ્રવર્તતો એવો અહંકારી થઈ [અજ્ઞાની તે,]
'હું રાગી છું, હું દ્વેષી છું' ત્યમ માનીને નિજને ખરે;
૫. * તે રાગી-દ્વેષી થાય છે [અજ્ઞાની મિથ્યાદ્રષ્ટિ એ,]
તેથી અહો અજ્ઞાનમય [સહુ] ભાવ હોવાને લીધે;
૬. * અજ્ઞાની પોતાને અરે પરરૂપ રાગાદિરૂપે,
કરતો થકો કર્તા બને છે ભાવકર્મ તણો ખરે.

(૨) * [જ્ઞાનમય ભાવને લીધે જ્ઞાની ભાવકર્મનો કર્તા થતો નથી.]

૧. * સમ્યક્ પ્રકારે સ્વ-પરના વિવેકથી તો જ્ઞાનીને,
ભિન્નતમાની ખ્યાતિ અતિશય ઉદય પામી હોઈને;
૨. * [બસ] જ્ઞાનમય ભાવો જ [સહુએ] હોય છે તેને ખરે,
ને તેમ હોતાં, સ્વ-પરના નાનાત્વના વિજ્ઞાનને
૩. * કારણ, અહો નિજ જ્ઞાનમાત્ર સુસ્થિત એવા આત્મને,
પરરૂપ એવા રાગ-દ્વેષથી પૃથક્ભૂતપણા લીધે;
૪. * છોડી 'અહમ'ના ભાવને નિજરસથી માત્ર જ તે ખરે,
જાણે જ છે બસ માત્ર તે, કરતો નથી રાગાદિને;
૫. * તેથી અહો [સહુ] જ્ઞાનમય ભાવો [જ] હોવાને લીધે,
જ્ઞાની [કદી] પરરૂપ એવા રાગ-દ્વેષાદિરૂપે;
૬. * નિજને નહિ કરતો થકો, કર્તા નથી કર્મો તણો,
[કર્તા-અકર્તા આ રીતે અજ્ઞાની-જ્ઞાની છે અહો.]

ટીકા :-

- (૧) * [અજ્ઞાનમય ભાવને કારણે અજ્ઞાની ભાવકર્મનો કર્તા થાય છે :]
૧. * અજ્ઞાનીને સમ્યક્ પ્રકારે સ્વ-પરનો વિવેક નહિ હોવાને લીધે
 - * ભિન્ન આત્માની ખ્યાતિ અત્યંત અસ્ત થઈ ગઈ હોવાથી,
 ૨. * અજ્ઞાનમય ભાવ જ હોય છે,
 - * અને તે હોતાં (હોવાથી) સ્વ-પરના એકત્વના અધ્યાસને લીધે
 ૩. * જ્ઞાનમાત્ર એવા પોતામાંથી (આત્મસ્વરૂપમાંથી) ભ્રષ્ટ થયેલો,
 - * પર એવા રાગ-દ્વેષ સાથે એક થઈને
 ૪. * જેને અહંકાર પ્રવર્ત્યો છે એવો પોતે
 - * ‘આ હું ખરેખર રાગી છું, દ્વેષી છું, (અર્થાત્ આ હું રાગ કરું છું, દ્વેષ કરું છું)’ એમ માનતો થકો
 ૫. * રાગી અને દ્વેષી થાય છે;
 - * તેથી અજ્ઞાનમય ભાવને લીધે
 ૬. * અજ્ઞાની પોતાને પર એવા રાગ-દ્વેષરૂપ
 - * કરતો થકો કર્મોને કરે છે.
- (૨) * [જ્ઞાનમય ભાવને કારણે જ્ઞાની ભાવકર્મનો કર્તા થતો નથી :]
૧. * જ્ઞાનીને તો, સમ્યક્ પ્રકારે સ્વ-પરના વિવેક વડે
 - * ભિન્ન આત્માની ખ્યાતિ અત્યંત ઉદય પામી હોવાથી
 ૨. * જ્ઞાનમય ભાવ જ હોય છે,
 - * અને તે હોતાં, સ્વ-પરના નાનાત્વના વિજ્ઞાનને લીધે
 ૩. * જ્ઞાનમાત્ર એવા પોતાના સુનિવિષ્ટ (સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિત) થયેલો,
 - * પર એવી રાગ-દ્વેષથી પૃથગભૂતપણાને (ભિન્નપણાને) લીધે
 ૪. * નિજરસથી જ જેને અહંકાર નિવૃત્ત થયો છે
 - * એવો પોતે ખરેખર કેવળ જાણે જ છે, રાગી અને દ્વેષી થતો નથી (અર્થાત્ રાગ અને દ્વેષ કરતો નથી);
 ૫. * તેથી જ્ઞાનમય ભાવને લીધે
 - * જ્ઞાની પોતાને પર એવા રાગ-દ્વેષરૂપ
 ૬. * નહિ કરતો થકો કર્મોને કરતો નથી.
 - * [આ રીતે અજ્ઞાની પોતાના ભાવકર્મોનો કર્તા છે અને જ્ઞાની પોતાના ભાવકર્મોનો અકર્તા છે.]

કલ્પ - ૬૬

ઉત્થાનિકા :-હવે આગળની ગાથાના અર્થની સૂચનારૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * અહીં પ્રશ્ન છે કે જ્ઞાનીને કેમ જ્ઞાનમય જ ભાવ હોય
* અને અન્ય (અર્થાત્ અજ્ઞાનમય) ન હોય?
૨. * વળી અજ્ઞાનીને કેમ સર્વ ભાવ અજ્ઞાનમય જ હોય
* અને અન્ય (અર્થાત્ જ્ઞાનમયી ન હોય)

કલ્પશામૂત :-

૧. * ક્યમ હોય છે સહુ જ્ઞાનમય ભાવો જ જ્ઞાનીને [સદા,]
ને કેમ નથી હોતાં કદી અજ્ઞાનમય ભાવો અહા?
૨. * વળી પ્રશ્ન છે ક્યમ હોય છે અજ્ઞાનમયભાવો જ સૌ
અજ્ઞાનીને, પણ તેહથી નથી અન્ય હોતાં ભાવ કો' ?

ગાથા - ૧૨૮-૧૨૯

ઉત્થાનિકા :- આ જ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે :-

- ગાથા :-
- * વળી જ્ઞાનમય કો ભાવમાંથી જ્ઞાનભાવ જ ઊપજે,
તે કારણે જ્ઞાની તણા સૌ ભાવ જ્ઞાનમયી ખરે; ૧૨૮.
 - * અજ્ઞાનમય કો ભાવથી અજ્ઞાનભાવ જ ઊપજે,
તે કારણે અજ્ઞાનીના અજ્ઞાનમય ભાવો બને. ૧૨૯.

ટીકામૃત :-

(૧) * [અજ્ઞાનીના બધા ભાવો અજ્ઞાનમય જ હોય છે :]

૧. * અજ્ઞાનમય કો' ભાવમાંથી ભાવ જે કંઈ ઊપજે,
સઘળોય તે ન ઉલ્લંઘતો અજ્ઞાનમયતાને ખરે;
૨. * અજ્ઞાનમય જ [સદા] અહો તે ભાવ હોવાને લીધે,
અજ્ઞાનમય ભાવો જ [સૌ] અજ્ઞાનીઓને હોય છે.

(૨) * [જ્ઞાનીના બધા ભાવો જ્ઞાનમય જ હોય છે :]

૧. * વળી જ્ઞાનમય કો' ભાવમાંથી ભાવ જે કંઈ ઊપજે,
સઘળોય તે ન ઉલ્લંઘતો [કદી] જ્ઞાનમયતાને ખરે
૨. * ને જ્ઞાનમય જ [સદા] અહો તે ભાવ હોવાને લીધે,
બસ જ્ઞાનમય ભાવો જ [સર્વો] જ્ઞાનીઓને હોય છે.

ટીકા :-

(૧) * [અજ્ઞાનીના બધા ભાવો અજ્ઞાનમય જ હોય છે :]

૧. * ખરેખર અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી જે કોઈ પણ ભાવ થાય છે
* તે સઘળોય અજ્ઞાનમયતાને નહિ ઉલ્લંઘતો થકો
૨. * અજ્ઞાનમય જ હોય છે, તેથી
* અજ્ઞાનીના ભાવો બધાય અજ્ઞાનમય હોય છે.

(૨) * [જ્ઞાનીના બધા ભાવો જ્ઞાનમય જ હોય છે :]

૧. * અને જ્ઞાનમય ભાવમાંથી જે કાંઈ પણ ભાવ થાય છે
* તે સઘળોય જ્ઞાનમયપણાને નહિ ઉલ્લંઘતો થકો
૨. * જ્ઞાનમય જ હોય છે, તેથી
* જ્ઞાનીના ભાવો બધાય જ્ઞાનમય હોય છે.

કલશ - ૬૭

ઉત્થાનિકા :-હવે આ અર્થનું કલશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- ૧ * જ્ઞાનીના સર્વ ભાવો જ્ઞાનથી નીપજેલા (-રચાયેલા) હોય છે અને
* અજ્ઞાનીના સર્વ ભાવો અજ્ઞાનથી નીપજેલા (-રચાયેલા) હોય છે.

કલશામૃત :-

૧. * જ્ઞાની તણા સહુ ભાવ તો [સદ્] જ્ઞાનથી નીપજે અને
અજ્ઞાનીના સહુ ભાવ તો અજ્ઞાનથી નીપજે ખરે.

ગાથા - ૧૩૦, ૧૩૧

ઉત્થાનિકા :-હવે આ અર્થને દ્રષ્ટાંતથી દ્રઢ કરે છે :-

- ગાથા :-
- * જ્યમ કનકમય કો ભાવમાંથી કુંડલાદિક ઊપજે,
પણ લોહમય કો ભાવથી કટકાદિ ભાવો નીપજે; ૧૩૦
 - * ત્યમ ભાવ બહુવિધ ઊપજે, અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીને,
પણ જ્ઞાનીને તો સર્વ ભાવો જ્ઞાનમય એમ જ બને. ૧૩૧.

ટીકામૃત :-

(૧) [સુવર્ણમાંથી સુવર્ણમય અને લોહમાંથી લોહમય ભાવ જ થાય છે :]

૧. * પુદ્ગલ સ્વયં પરિણમનરૂપ સ્વભાવવાળું હોય છે,
પણ કાર્ય તો કારણ સમાન સદાય હોવાથી ખરે;
૨. * સુવર્ણમય કો ભાવમાંથી સુવર્ણને ન ઉલ્લંઘતા,
સુવર્ણમય કુંડલ અને એવા બીજા ભાવો થતાં;
૩. * પણ લોહમય કટકાદિ ભાવો તેહમાંથી નહિ થતાં;
ને લોહમય કો ભાવમાંથી લોહને ન ઉલ્લંઘતા;
૪. * લોખંડમય કટકાદિ ભાવો માત્ર તેમાંથી થતાં,
પણ સ્વર્ણમય નહિ કુંડલાદિ ભાવ તેમાંથી થતાં.

(૨) * [અજ્ઞાનીને અજ્ઞાનમય અને જ્ઞાનીને જ્ઞાનમય ભાવ જ થાય છે :]

૧. * તેવી રીતે જીવનો સ્વયં પરિણમનરૂપ સ્વભાવ છે,
ને કાર્ય તો કારણ સમાન સદાય હોવાથી ખરે;
૨. * અજ્ઞાનીને કે જે સ્વયં અજ્ઞાનમય કો ભાવ છે,
અજ્ઞાનમય કો ભાવમાંથી ન ઉલ્લંઘીને અજ્ઞાનને;
૩. * અનેકવિધ અજ્ઞાનમય સહુ ભાવ માત્ર જ થાય છે,
પણ જ્ઞાનમય ભાવો નહીં અજ્ઞાનીને [કદી] થાય છે;
૪. * ને જ્ઞાનીને કે જે સ્વયં [બસ] જ્ઞાનમાત્ર જ ભાવ છે,
નથી જ્ઞાનમય કો ભાવમાંથી જ્ઞાનજાતિ ઉલ્લંઘીને;
૫. * છે જ્ઞાનમય એવા સહુએ ભાવમાત્ર થતાં અહા,
કિંતુ અહો અજ્ઞાનમય એવા નહિ ભાવો થતાં.

ટીકા :-

(૧) * [સુવર્ણમાંથી સુવર્ણમય અને લોહમાંથી લોહમય ભાવ જ થાય છે :]

૧. * જેવી રીતે પુદ્ગલ સ્વયં પરિણામ સ્વભાવવાળું હોવા છતાં,
* કારણ જેવાં કાર્યો થતા હોવાથી,

૨. * સુવર્ણમય ભાવમાંથી, સુવર્ણજાતિને નહિ ઉલ્લંઘતા એવા
* સુવર્ણમય કુંડળ આદિ ભાવો જ થાય
૩. * પરંતુ લોખંડમય કડા આદિ ભાવો ન થાય,
* અને લોખંડમય ભાવમાંથી, લોખંડજાતિને નહિ ઉલ્લંઘતા એવા
૪. * લોખંડમય કડાં આદિ ભાવો જ થાય
* પરંતુ સુવર્ણમય કુંડળ આદિ ભાવો ન થાય;
- (૨) * [અજ્ઞાનીને અજ્ઞાનમય અને જ્ઞાનીને જ્ઞાનમય ભાવ જ થાય છે :]
૧. * તેવી રીતે જીવ સ્વયં પરિણામસ્વભાવવાળો હોવા છતાં,
* કારણ જેવાં જ કાર્યો થતા હોવાથી
૨. * અજ્ઞાનીને—કે જે પોતે અજ્ઞાનમય ભાવ છે તેને—
* અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી, અજ્ઞાનજાતિને નહિ ઉલ્લંઘતા એવા
૩. * અનેક પ્રકારના અજ્ઞાનમય ભાવો જ થાય
* પરંતુ જ્ઞાનમય ભાવો ન થાય,
૪. * અને જ્ઞાનીને—કે જે પોતે જ્ઞાનમય ભાવ છે તેને—
* જ્ઞાનમય ભાવમાંથી, જ્ઞાની જાતિને નહિ ઉલ્લંઘતા એવા
૫. * સર્વ જ્ઞાનમય ભાવો જ થાય
* પરંતુ અજ્ઞાનમય ભાવો ન થાય.

કલ્પ - ૬૮

ઉત્થાનિકા :-હવે આગળની ગાથાની સૂચનાના અર્થરૂપ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * અજ્ઞાની (પોતાના) અજ્ઞાનમય ભાવોની ભૂમિકામાં વ્યાપીને
* (આગામી) દ્રવ્યકર્મના નિમિત્ત જે (અજ્ઞાનાદિક) ભાવો
૨. * તેમના હેતુપણને પામે છે
* (અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મોના નિમિત્તરૂપ ભાવોનો હેતુ બને છે).

કલ્પશામૃત :-

- ૧ * અજ્ઞાનમય ભાવો તણી નિજ ભૂમિકામાં વ્યાપીને,
અજ્ઞાની આગામી અહો દ્રવકર્મના નિમિત્ત જે;
૨. * અજ્ઞાન આદિ ભાવના હેતુપણને પામીને,
[આગામી દ્રવકર્મો તણો નિમિત્ત અજ્ઞાની બને.]

ગાથા - ૧૩૨ થી ૧૩૬

ઉત્થાનિકા :- આ જ અર્થ પાંચ ગાથાઓથી કહે છે :-

- ગાથા :-
- * અજ્ઞાન તત્ત્વ તણું જીવોને, ઉદય તે અજ્ઞાનનો,
અપ્રતીત તત્ત્વની જીવને જે, ઉદય તે મિથ્યાત્વનો; ૧૩૨.
 - * જીવને અવિરતભાવ જે, તે ઉદય અણસંયમ તણો,
જીવને કલુષ ઉપયોગ જે, તે ઉદય જાણ કષાયનો; ૧૩૩.
 - * શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિની ચેષ્ટા તણો,
ઉત્સાહ વર્તે જીવને, તે ઉદય જાણ તું યોગનો. ૧૩૪.
 - * આ હેતુભૂત જ્યાં થાય, ત્યાં કાર્મણવરગણારૂપ જે,
તે અષ્ટવિધ જ્ઞાનાવરણ ઇત્યાદિભાવે પરિણમે; ૧૩૫.
 - * કાર્મણવરગણારૂપ તે જ્યાં જીવનિબદ્ધ બને ખરે,
આત્માય જીવ પરિણામભાવોનો તદા હેતુ બને. ૧૩૬.

ટીકામૃત :-

(૧) * [મિથ્યાત્વ, અવિરત, કષાય અને યોગ એ ચારેય ભાવ અજ્ઞાનના પ્રકારો છે :]

૧. * વસ્તુસ્વરૂપની અન્યથા ઉપલબ્ધિરૂપ અજ્ઞાન જે
થતું સ્વાદરૂપે જ્ઞાનમાં, અજ્ઞાનનો તે ઉદય છે;
૨. * મિથ્યાત્વ ને અવિરમણ તેમ કષાય, યોગ તણા અહા,
ઉદયો કહ્યાં છે ચાર, હેતુ કર્મબંધ તણા નવા;
૩. * તેઓ બધાં અજ્ઞાનમય છે ચાર ભાવો આ ખરે,
[અજ્ઞાનથી તે ઉપજે, અજ્ઞાનના કારણ બને.]

(૨) * [તે તે પ્રકારના કર્મના ઉદયના નિમિત્તે જ્ઞાનમાં આ ચાર ભાવો સ્વાદરૂપ થાય છે :]

૧. * તત્ત્વાર્થના શ્રદ્ધાન વિપરીતરૂપ જ્ઞાન મહીં થતો
જે સ્વાદરૂપે, તે કહ્યો છે ઉદય રે મિથ્યાત્વનો;
૨. * અવિરમણરૂપે જ્ઞાનમાં જે સ્વાદરૂપ થતો અહો,
છે ઉદય અણસંયમ તણો, [આગમ મહીં તેને કહ્યો;]
૩. * જીવમાં મલિન ઉપયોગરૂપે સ્વાદમાં જે આવતો
છે ઉદય [ચાર] કષાયનો, [આગમ મહીં તેને કહ્યો;]
૪. * વ્યાપાર શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપે થતો
જે સ્વાદરૂપે જ્ઞાનમાં, છે ઉદય યોગ તણો અહો.

- (૩) * [સ્વપરની એકતાના અધ્યાસને કારણે જીવના વિકારીભાવ નવા કર્મબંધના નિમિત્ત બને છે :]
૧. * આ પૌદ્ગલિક મિથ્યાત્વ આદિના અહો ઉદયો બને નિમિત્ત જે જડ*દ્રવ્યને, તે પરિણામે સ્વયમેવ છે. [*જડદ્રવ્ય=પુદ્ગલદ્રવ્ય]
 ૨. * આ અષ્ટવિધ જ્ઞાનાવરણ આદિ દરવકર્મોપણે, તે વર્ગણા જ્યારે અહો નિબદ્ધ જીવમાં થાય છે;
 ૩. * નિજ સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી સ્વયમેવ ત્યારે જીવ એ, નિજ-પર તણા એકત્વનો અધ્યાસ હોવાને લીધે;
 ૪. * શ્રદ્ધાનવિપરીત તત્ત્વનું આદિ [વિકારી ભાવ જે,] અજ્ઞાનમય પરિણામનો હેતુ બને જીવ [જ ખરે.]

ટીકા :-

- (૧) * [મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચારેય અજ્ઞાનના પ્રકારો છે :]
૧. * તત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપે (અર્થાત્ વસ્તુસ્વરૂપની અન્યથા ઉપલબ્ધિરૂપે)
 - * જ્ઞાનમાં સ્વાદરૂપે થતો (-સ્વાદમાં આવતો) અજ્ઞાનનો ઉદય છે.
 ૨. * મિથ્યાત્વ, અસંયમ, કષાય અને યોગના ઉદયો—
 - * કે જેઓ (નવા) કર્મના હેતુઓ છે.
 ૩. * તેઓ તે-મય અર્થાત્ અજ્ઞાનમય ચાર ભાવો છે.

[તે બધા અજ્ઞાનને કારણે ઉપજે છે અને અજ્ઞાનનું નિમિત્તકારણ બને છે.]
- (૨) * [તે તે પ્રકારના કર્મના ઉદયના નિમિત્તે જ્ઞાનમાં આ ચાર ભાવો સ્વાદરૂપ થાય છે :]
૧. * તત્ત્વના અશ્રદ્ધાનરૂપે જ્ઞાનમાં સ્વાદરૂપે થતો
 - * મિથ્યાત્વનો ઉદય છે;
 ૨. * અવિરમણરૂપે (અત્યાગભાવરૂપે) જ્ઞાનમાં સ્વાદરૂપે થતો
 - * અસંયમનો ઉદય છે, [એમ જિનાગમમાં કહ્યું છે;]
 ૩. * કલુષ (મલિન) ઉપયોગરૂપે જ્ઞાનમાં સ્વાદરૂપે થતો
 - * કષાયનો ઉદય છે; [એમ જિનાગમમાં કહ્યું છે;]
 ૪. * શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિના વ્યાપારરૂપે
 - * જ્ઞાનમાં સ્વાદરૂપે થતો યોગનો ઉદય છે.
- (૩) * [સ્વ-પરની એકતાના અધ્યાસને કારણે જીવના વિકારી ભાવ નવા કર્મબંધના નિમિત્ત બને છે :]
૧. * આ પૌદ્ગલિક મિથ્યાત્વાદિના ઉદયો હેતુભૂત થતાં
 - * જે કાર્મણવર્ગણાગત પુદ્ગલદ્રવ્ય જ્ઞાનાવરણાદિ ભાવે

૨. * આઠ પ્રકારે સ્વયમેવ પરિણમે છે,
 - * તે કાર્મણવર્ગણાગત પુદ્ગલદ્રવ્ય જ્યારે જીવમાં નિબદ્ધ થાય
૩. * ત્યારે જીવ સ્વયમેવ અજ્ઞાનથી
 - * સ્વપરના એકત્વના અધ્યાસને લીધે
૪. * તત્ત્વ-અશ્રદ્ધાન આદિ પોતાના
 - * અજ્ઞાનમય પરિણામભાવોનો હેતુ થાય છે.

ગાથા - ૧૩૭, ૧૩૮

ઉત્થાનિકા : જીવથી જુદું જ પુદ્ગલદ્રવ્યનું પરિણામ છે એમ હવે પ્રતિપાદન કરે છે:-

- ગાથા :-
- * જો કર્મરૂપ પરિણામ, જીવ ભેળા જ, પુદ્ગલના બને,
તો જીવ ને પુદ્ગલ ઉભય પણ કર્મપણું પામે અરે ! ૧૩૭.
 - * પણ કર્મભાવે પરિણામન છે એક પુદ્ગલ દ્રવ્યને,
જીવભાવહેતુથી અલગ, તેથી, કર્મના પરિણામ છે. ૧૩૮.

ટીકામૃત :-

(૧) * [“પુદ્ગલદ્રવ્ય અને રાગાદિરૂપ પરિણામેલ જીવ બંને સાથે મળીને કર્મપરિણામને કરે છે”—એવો વિતર્ક રજૂ કરે છે :]

૧. * પુદ્ગલદરવને [નિજ] કરમ પરિણામના નિમિત્ત જે,
રાગાદિરૂપે પરિણામેલા જીવની સાથે ખરે;
૨. * પરિણામ થાયે કર્મરૂપ જો [કો] વિતર્ક કરે અરે,
તો જેમ હળદર ને ફટકડી મિશ્ર થઈને પરિણામે;

(૨) * [માત્ર પુદ્ગલદ્રવ્ય જ કર્મપરિણામને કરે છે :]

૧. * બંને અહો તે લાલરંગે, તેમ પુદ્ગલ—જીવને;
[દ્રવ] કર્મરૂપ પરિણામ આવી પડે અરે તે બેયને;
૨. * પણ એક પુદ્ગલકરમને જ થતાં કરમ પરિણામ તો,
ને તેથી જીવનું રાગરૂપ અજ્ઞાનમય પરિણામ તો;
૩. * નિમિત્ત છે [દ્રવ]કર્મનું તેનાથી જે જુદું જ છે,
[બસ એક] પુદ્ગલકરમનું એવું જ છે પરિણામ તે.

ટીકા :-

(૧) * [“પુદ્ગલદ્રવ્ય અને રાગાદિરૂપ પરિણામેલ જીવ બંને સાથે મળીને કર્મપરિણામને કરે છે”—એવો વિતર્ક રજૂ કરે છે :]

૧. * જો પુદ્ગલદ્રવ્યને, કર્મપરિણામના નિમિત્તભૂત
* એવા રાગાદિ-અજ્ઞાનપરિણામે પરિણામેલા જીવની સાથે જ (અર્થાત્ બન્ને ભેગા મળીને જ),
૨. * કર્મરૂપ પરિણામ થાય છે—એમ વિતર્ક કરવામાં આવે તો,
* જેમ ભેળાં થયેલાં હળદર અને ફટકડી બન્નેને

(૨) * [માત્ર પુદ્ગલદ્રવ્ય જ કર્મપરિણામને કરે છે :]

૧. * લાલરંગરૂપ પરિણામ થાય છે તેમ, પુદ્ગલદ્રવ્ય અને જીવ બંનેને
* કર્મરૂપ પરિણામ આવી પડે.

૨. * પરંતુ પુદ્ગલદ્રવ્યને એકને જ કર્મપણરૂપ પરિણામ તો થાય છે;
* તેથી જીવનું રાગાદિ અજ્ઞાનપરિણામ
૩. * કે જે કર્મનું નિમિત્ત છે તેનાથી જુદું જ
* પુદ્ગલકર્મનું પરિણામ છે.

ગાથા - ૧૩૯, ૧૪૦

ઉત્થાનિકા :-પુદ્ગલદ્રવ્યથી જુદું જ જીવનું પરિણામ છે એમ હવે પ્રતિપાદન કરે છે :-

- ગાથા :-
- * જીવના, કરમ ભેળા જ, જો પરિણામ રાગાદિક બને,
તો કર્મ ને જીવ ઉભય, પણ રાગાદિપણું પામે અરે ! ૧૩૯.
 - * પણ પરિણમન રાગાદિરૂપ તો થાય છે જીવ એકને,
તેથી જ કર્મોદયનિમિત્તથી અલગ જીવપરિણામ છે. ૧૪૦.

ટીકામૃત :-

(૧) * [જીવદ્રવ્ય અને ઉદયમાં આવેલું પુદ્ગલદ્રવ્ય બન્ને સાથે મળીને રાગાદિ પરિણામને કરે છે—
એવો વિતર્ક રજૂ કરે છે :]

૧. * જો જીવને રાગાદિ [નિજ] પરિણામનું નિમિત્ત જે,
તે ઉદયમાં આવેલ પુદ્ગલકર્મની સાથે ખરે;
૨. * રાગાદિ ભાવો થાય છે—જો કો વિતર્ક કરે અરે,
તો જેમ હળદર ને ફટકડી મિશ્ર થઈને પરિણામે.

(૨) * [માત્ર જીવદ્રવ્ય જ રાગાદિ અજ્ઞાનભાવે પરિણામે છે :]

૧. * બંને અહો તે લાલ રંગે, તેમ પુદ્ગલ-જીવને,
રાગાદિ પરિણામો અરે આવી પડે તે બેયને;
૨. * પણ એક માત્ર જ જીવને રાગાદિ ભાવો થાય છે,
ને તેથી પુદ્ગલકર્મના છે ઉદયનું પરિણામ જે,
૩. * નિમિત્ત રાગાદિ પરિણામો તણા આ જીવને,
તેનાથી બસ જુદું જ એવું જીવનું પરિણામ છે.

ટીકા :-

(૧) * [જીવદ્રવ્ય અને ઉદયમાં આવેલું પુદ્ગલદ્રવ્ય બંને સાથે મળીને રાગાદિ પરિણામને કરે છે—
એવો વિતર્ક રજૂ કરે છે :]

૧. * જો જીવનું, રાગાદિ અજ્ઞાન પરિણામના નિમિત્તભૂત એવું
* જે ઉદયમાં આવેલું પુદ્ગલકર્મ તેની સાથે જ (અર્થાત્ બન્ને મળીને જ),
૨. * રાગાદિ પરિણામ થાય છે—એમ વિતર્ક કરવામાં આવે તો,
* જેમ ભેળાં થયેલાં ફટકડી અને હળદર

(૨) * [માત્ર જીવદ્રવ્ય જ રાગાદિ અજ્ઞાનભાવે પરિણામે છે :]

૧. * બંનેને લાલરંગરૂપ પરિણામ થાય છે તેમ, જીવ અને પુદ્ગલકર્મ
* બંનેને રાગાદિ-અજ્ઞાન પરિણામ આવી પડે.

૨. * પરંતુ જીવને એકને જ રાગાદિ-અજ્ઞાન પરિણામ તો થાય છે;
* તેથી પુદ્ગલકર્મનો ઉદય કે જે
૩. * જીવના રાગાદિ-અજ્ઞાનપરિણામનું નિમિત્ત છે
* તેનાથી જુદું જ જીવનું પરિણામ છે.

ગાથા - ૧૪૧

ઉત્થાનિકા :-‘આત્મામાં કર્મ બદ્ધસ્પૃષ્ટ છે’—તે હવે નયવિભાગથી કહે છે :-

ગાથા :- * છે કર્મ જીવમાં બદ્ધસ્પૃષ્ટ—કથિત નય વ્યવહારનું;
પણ બદ્ધસ્પૃષ્ટ ન કર્મ જીવમાં—કથન છે નય શુદ્ધનું. ૧૪૧.

ટીકામૃત :-

(૧) * [‘જીવમાં કર્મ બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ છે’—એવો વ્યવહારનયનો પક્ષ* છે :]

૧. * જીવને અને પુદ્ગલકરમને બંધરૂપપર્યાયપણે,
જોતાં ન દીસે ભિન્નતા તે કાળ તે બન્ને વિષે;
૨. * ને તેથી જીવમાં કર્મપુદ્ગલ બદ્ધ છે ને સ્પૃષ્ટ છે,
એવો [અસદ્ભૂત ભેદથી] વ્યવહારનયનો પક્ષ છે.

(૨) * [જીવમાં કર્મ અબદ્ધ-અસ્પૃષ્ટ છે’—એવો નિશ્ચયનયનો પક્ષ છે :]

૧. * જીવના અને પુદ્ગલકરમના ‘નેક દ્રવ્યપણા** વડે,
જોતાં દીસે છે ભિન્નતા અત્યંત તે બન્ને વિષે;
૨. * ને તેથી કર્મો જીવમાં અબદ્ધ છે, અસ્પૃષ્ટ છે;
એવો અહો [વિકલ્પ*રૂપે] શુદ્ધનયનો પક્ષ છે.

* પક્ષ = વિકલ્પ = રાગની વૃત્તિ

** ‘નેકદ્રવ્યપણા = અનેક દ્રવ્યપણા

ટીકા :-

(૧) ૧. * જીવના અને પુદ્ગલકર્મના એકબંધપર્યાયપણાથી

* જોતાં તેમને તે કાળે ભિન્નતાનો અભાવ હોવાથી

૨. * જીવમાં કર્મ બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ છે

* એવો વ્યવહારનયનો પક્ષ છે.

(૨) ૧. * જીવના અને પુદ્ગલકર્મના અનેકદ્રવ્યપણાથી

* જોતાં તેમને અત્યંત ભિન્નતા હોવાથી

૨. * જીવમાં કર્મ અબદ્ધસ્પૃષ્ટ છે

* એવો નિશ્ચયનયનો પક્ષ છે.

ગાથા - ૧૪૨

ઉત્થાનિકા :-પણ તેથી શું? જે આત્મા તે બંને નયપક્ષોને ઓળંગી ગયો છે તે જ સમયસાર છે,—એમ હવે ગાથામાં કહે છે :-

ઉત્થાનિકા (હરિગીતમાં) * 'છે કર્મ જીવમાં બદ્ધ' કે 'અબદ્ધ છે તે જીવમાં',
'પણ તેથી શું'—કરવા થકી વિકલ્પ એ પક્ષો તણા?
નિશ્ચય અને વ્યવહારના નયપક્ષના ચક્રો અહો!
ઓળંગી જે આત્મા જતો તે સમયસાર બને અહો!

ગાથા :- * 'છે કર્મ જીવમાં બદ્ધ વા અબદ્ધ એ નયપક્ષ છે;
પણ પક્ષથી અતિકાંત ભાખ્યો તે 'સમયસાર' છે. ૧૪૨.

ટીકામૃત :-

(૧) * [બદ્ધ-અબદ્ધના નયપક્ષને ઓળંગનાર સર્વ વિકલ્પને અતિક્રમીને સાક્ષાત્ સમયસાર થાય છે:]

૧. * 'છે કર્મ જીવમાં બદ્ધ' એવો જેમ એક વિકલ્પ છે,
'જીવમાંહી કર્મ અબદ્ધ છે' વળી એમ એક વિકલ્પ છે;
૨. * ઉપરોક્ત બેય વિકલ્પ છે નયપક્ષ તેને જીવ જે,
છે અતિક્રમે તે જીવ સર્વ વિકલ્પને ઓળંગીને;
૩. * વિકલ્પહીન સ્વયં થઈ એ રીત આત્મા તે અહો,
વિજ્ઞાનઘનમયભાવરૂપે એક જેહ થયો થકો;
૪. * સાક્ષાત્ [નિજ અનુભવ કરંતો] સમયસાર થતો અહા!
એ વાતને વિશેષથી આચાર્યશ્રી સમજાવતા—

(૨) * [ઉપરોક્ત વાતને આચાર્યશ્રી વિશેષરૂપે સમજાવે છે :]

૧. * ત્યાં 'કર્મ જીવમાં બદ્ધ છે'—વિકલ્પ એવો જે કરે,
તે 'કર્મ જીવમાં બદ્ધ નથી'—એ પક્ષને છોડે ભલે;
૨. * પણ નથી ઓળંગતો વિકલ્પને જીવ તે ખરે,
ને 'કર્મ જીવમાં બદ્ધ નથી'—વિકલ્પ એવો જે કરે;
૩. * તે 'કર્મ જીવમાં બદ્ધ છે'—એ પક્ષને છોડે ભલે,
કિંતુ નથી ઓળંગતો વિકલ્પને જીવ એ ખરે;
૪. * વળી 'કર્મ જીવમાં બદ્ધ છે ને તેમ તેહ અબદ્ધ છે,'
એવો વિકલ્પ કરે અરે તે બેય પક્ષ ન અતિક્રમે;
૫. * એ રીત ઓળંગે નહિ વિકલ્પને જીવ તે ખરે,
ને તેથી જેહ અતિક્રમે સમસ્ત નયના પક્ષને;

૬. * તે જીવ અતિક્રમતો અહીં વિકલ્પજાળ સમસ્તને,
છોડી સહુય વિકલ્પને પામે સમયના સારને.

ટીકા : * [બદ્ધ-અબદ્ધના નયપક્ષને ઓળંગનાર સર્વ વિકલ્પને અતિક્રમીને સાક્ષાત્ સમયસાર થાય છે :]

૧. * 'જીવમાં કર્મ બદ્ધ છે' એવો જે વિકલ્પ તથા
* 'જીવમાં કર્મ અબદ્ધ છે' એવો જે વિકલ્પ
૨. * તે બંને નયપક્ષ છે. જે તે
* નયપક્ષને અતિક્રમે છે (—ઓળંગી જાય છે, છોડે છે), તે સકળ વિકલ્પને અતિક્રમ્યો થકો
૩. * પોતે નિર્વિકલ્પ, એક વિજ્ઞાનઘન સ્વભાવરૂપ થઈને
૪. * સાક્ષાત્ સમયસાર થાય છે.
* ત્યાં (વિશેષ સમજાવવામાં આવે છે કે)

(૨) * [ઉપરોક્ત વાતને આચાર્યશ્રી વિશેષરૂપે સમજાવે છે :]

૧. * જે 'જીવમાં કર્મ બદ્ધ છે' એમ વિકલ્પ કરે છે તે
* 'જીવમાં કર્મ અબદ્ધ છે' એવા એક પક્ષને અતિક્રમ્યો હોવા છતાં
૨. * વિકલ્પને અતિક્રમતો નથી,
* અને જે 'જીવમાં કર્મ અબદ્ધ છે' એમ વિકલ્પ કરે છે
૩. * તે 'જીવમાં કર્મ બદ્ધ છે' એવા એક પક્ષને અતિક્રમતો હોવા છતાં
* વિકલ્પને અતિક્રમતો નથી;
૪. * વળી જે 'જીવમાં કર્મ બદ્ધ છે અને અબદ્ધ પણ છે.'
* એમ વિકલ્પ કરે છે તે, તે બંને પક્ષને નહિ અતિક્રમતો થકો,
૫. * વિકલ્પને અતિક્રમતો નથી.
* તેથી જે સમસ્ત નયપક્ષને અતિક્રમે છે
૬. * તે જ સમસ્ત વિકલ્પને અતિક્રમે છે;
* જે સમસ્ત વિકલ્પને અતિક્રમે છે તે જ સમયસારને પ્રાપ્ત કરે છે—અનુભવે છે.

ચિંતનકણિકા :

- * બેય નયનો પક્ષ છે તે નયનું નિશ્ચય સ્વરૂપ નથી. * વિકલ્પ છે એ બીજાપણું છે. * વિકલ્પની દશા એ મનના સંગવાળી-પર તરફની છે. * અહીં કર્તાકર્મ અધિકારમાં વિકલ્પનો કર્તા, વિકલ્પ તેનું કર્મ એ તો મિથ્યાત્વભાવ છે. * પર તરફ વળેલી જ્ઞાનની દશાને અંતરમાં વાળવી, વિકલ્પ વિના, એ સાધન [પ્રજ્ઞાછીણી] છે.

કલશ - ૬૯

ઉત્થાનિકા :-હવે, 'જો આમ છે તો નયપક્ષના ત્યાગની ભાવનાને ખરેખર કોણ ન નચાવે? એમ કહીને શ્રીમાન અમૃતચંદ્ર આચાર્ય નયપક્ષના ત્યાગની ભાવનાના ૨૩ કલશરૂપ કાવ્યો કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જેઓ નયપક્ષપાતને છોડી (પોતાના) સ્વરૂપમાં ગુપ્ત થઈને સદા
* રહે છે તેઓ જ, જેમનું ચિત્ત
૨. * વિકલ્પજાળથી રહિત શાંત થયું છે એવા થયા થકા,
* સાક્ષાત્ અમૃતને પીએ છે.

કલશામૃત :-

૧. * નયપક્ષપાત તજી અને જે સ્વરૂપગુપ્ત થઈ સદા,
રહે છે [જીવો] તેઓ જ જેમનું ચિત્ત શાંત થઈ અહા;
૨. * [અબદ્ધ-બદ્ધ તણા] સહુય વિકલ્પરહિત થયા થકા,
સાક્ષાત્ અમૃતને પીએ છે [જ્ઞાની જીવો સર્વદા.]

કળશ - ૭૦ થી ૮૯

ઉત્થાનિકા :-હવેના ૨૦ કળશમાં નયપક્ષને વિશેષ વર્ણવે છે અને કહે છે કે આવા સમસ્ત નયપક્ષોને જે છોડે છે તે તત્ત્વવેદી (તત્ત્વનો જાણનાર) સ્વરૂપને પામે છે :-

કળશ - ૭૦

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જીવ કર્મથી બંધાયેલો છે એવો એક નયનો પક્ષ છે
* અને જીવ કર્મથી બંધાયેલો નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી (વસ્તુસ્વરૂપના જાણનાર) પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કળશામૃત :-

૧. * 'જીવ કર્મથી છે બદ્ધ'—એવો એક નયનો પક્ષ છે,
'જીવ કર્મથી નથી બદ્ધ'—એવો પણ બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્વરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહીં અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૭૧

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જીવ મૂઠ (મોહી) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે
* અને જીવ મૂઠ (મોહી) નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'આ જીવ મોહી છે' ખરે-એ એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ નથી મોહી' ખરે-એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૭૨

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જીવ રાગી છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* જીવ રાગી નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'આ જીવ રાગી છે' ખરે-એ એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ નથી રાગી' ખરે-એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૭૩

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જીવ દ્વેષી છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* જીવ દ્વેષી નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'આ જીવ દ્વેષી છે' ખરે—એ એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ નથી દ્વેષી' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૭૪

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જીવ કર્તા છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* જીવ કર્તા નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'આ જીવ કર્તા છે' ખરે—એ એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ નથી કર્તા' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૭૫

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જીવ ભોક્તા છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* જીવ ભોક્તા નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'આ જીવ ભોક્તા છે' ખરે—એ એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ નથી ભોક્તા' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૭૬

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જીવ જીવ છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* જીવ જીવ નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'આ જીવ છે જીવ જ' ખરે—એ એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ તે નથી જીવ' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૭૭

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જીવ સૂક્ષ્મ છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* જીવ સૂક્ષ્મ નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'આ જીવ સૂક્ષ્મ છે' ખરે-એ એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ નથી સૂક્ષ્મ' ખરે-એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૭૮

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જીવ હેતુ (કારણ) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* જીવ હેતુ (કારણ) નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'આ જીવ હેતુ છે' ખરે-એ એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ નથી હેતુ' ખરે-એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલ્પ - ૭૯

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જીવ કાર્ય છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* જીવ કાર્ય નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલ્પશામૂત :-

૧. * 'છે કાર્ય આ જીવ'—એ ખરેખર એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ કાર્ય નથી'—ખરેખર એ બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગુણે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલ્પ - ૮૦

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જીવ ભાવ છે (અર્થાત્ ભાવરૂપ છે) એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* જીવ ભાવ નથી (અર્થાત્ અભાવરૂપ છે) એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી [પુરુષ] પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલ્પશામૂત :-

૧. * 'છે ભાવરૂપ આ જીવ'—એવો એક નયનો પક્ષ છે,
'નથી ભાવરૂપ આ જીવ'—એવો એક પણ નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગુણે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૮૧

શ્લોકાર્થ :-

૧. * 'જીવ એક છે' એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* 'જીવ એક નથી (-અનેક છે)' એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી [પુરુષ] પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'છે એક આ જીવ'—એ ખરેખર એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ એક નથી' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૮૨

શ્લોકાર્થ :-

૧. * 'જીવ સાંત (-અંત સહિત) છે' એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* 'જીવ સાંત નથી' એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી [પુરુષ] પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'છે સાંત આ જીવ'—એ ખરેખર એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ સાંત નથી' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલ્પ - ૮૩

શ્લોકાર્થ :-

૧. * 'જીવ નિત્ય છે' એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* 'જીવ નિત્ય નથી' એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી [પુરુષ] પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલ્પશામૂત :-

૧. * 'છે નિત્ય આ જીવ'—એ ખરેખર એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ નિત્ય નથી' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલ્પ - ૮૪

શ્લોકાર્થ :-

૧. * 'જીવ વાચ્ય (અર્થાત્ વચનથી કહી શકાય એવો) છે' એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* 'જીવ વાચ્ય (-વચનગોચર) નથી' એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી [પુરુષ] પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલ્પશામૂત :-

૧. * 'છે વાચ્ય આ જીવ'—એ ખરેખર એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ વાચ્ય નથી' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૮૫

શ્લોકાર્થ :-

૧. * 'જીવ નાનારૂપ છે' એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* 'જીવ નાનારૂપ નથી' એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી [પુરુષ] પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'આ જીવ નાનારૂપ છે'—એ એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ નાનારૂપ નથી'—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૮૬

શ્લોકાર્થ :-

૧. * 'જીવ ચેત્ય (-ચેતવાયોગ્ય) છે' એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* 'જીવ ચેત્ય નથી' એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી [પુરુષ] પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'છે ચેત્ય આ જીવ'—એ ખરેખર એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ ચેત્ય નથી' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૮૭

શ્લોકાર્થ :-

૧. * 'જીવ દ્રશ્ય (-દેખાવાયોગ્ય) છે' એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* 'જીવ દ્રશ્ય નથી' એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી [પુરુષ] પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'છે દ્રશ્ય આ જીવ'—એ ખરેખર એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ દ્રશ્ય નથી' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કલશ - ૮૮

શ્લોકાર્થ :-

૧. * 'જીવ વેદ્ય (-વેદાવાયોગ્ય, જણાવાયોગ્ય) છે' એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* 'જીવ વેદ્ય નથી' એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી [પુરુષ] પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કલશામૃત :-

૧. * 'છે વેદ્ય આ જીવ'—એ ખરેખર એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ વેદ્ય નથી' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કળશ - ૮૯

શ્લોકાર્થ :-

૧. * 'જીવ "ભાત" (પ્રકાશમાન અર્થાત્ વર્તમાન પ્રત્યક્ષ) છે' એવો એક નયનો પક્ષ છે અને
* 'જીવ "ભાત" નથી' એવો બીજા નયનો પક્ષ છે;
૨. * આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે.
* જે તત્ત્વવેદી [પુરુષ] પક્ષપાત રહિત છે
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે
* (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

કળશામૃત :-

૧. * 'છે ભાત આ જીવ'—એ ખરેખર એક નયનો પક્ષ છે,
'આ જીવ ભાત નથી' ખરે—એવો બીજો નયપક્ષ છે;
૨. * ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે નયોના પક્ષપાતો બેય છે.
જે તત્ત્વનો વેદી [પુરુષ] આ પક્ષપાતો રહિત છે,
૩. * તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપી જીવ ચિદ્ગરૂપે ખરે;
જેવો જ છે તેવો અહો અનુભવ મહીં વેદાય છે.

કળશ - ૯૦

ઉત્થાનિકા :-ઉપરના ૨૦ કળશના કથનને હવે સમેટે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * એ પ્રમાણે જેમાં બહુ વિકલ્પોની જાળો આપોઆપ ઊઠે છે
* એવી મોટી નયપક્ષકક્ષાને (નયપક્ષની ભૂમિને) ઓળંગી જઈ
૨. * અંદર અને બહાર સમતારસરૂપી એક રસ જ જેનો સ્વભાવ છે એવા અનુભૂતિમાત્ર એક
* પોતાના ભાવને (-સ્વરૂપને) (તત્ત્વવેદી) પામે છે.

કળશામૃત :-

૧. * આ રીત જેમાં બહુ વિકલ્પોની સ્વયં જાળો ઊઠે,
નયપક્ષની અતિ મોટી એવી ભૂમિને ઓળંગીને;
૨. * છે બાહ્ય-અંતર એક સામ્યસ્વભાવમય અનુભૂતિ જે,
એવા સ્વયંના ભાવની પ્રાપ્તિ કરે છે જ્ઞાની એ.

કળશ - ૯૧

ઉત્થાનિકા :-હવે નયપક્ષના ત્યાગની ભાવનાનું છેલ્લું કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * પુષ્કળ મોટા, ચંચળ વિકલ્પરૂપ
* તરંગો વડે ઊઠતી આ સમસ્ત ઇન્દ્રજાળને
૨. * જેનું સ્ફુરણ* માત્ર જ તત્ક્ષણ ભગાડી મૂકે છે
* તે ચિન્માત્ર તેજ:પુંજ હું છું.

* સ્ફુરણ = ફરકવું તે, ધનુષ્ય ટંકાર કરવો તે

કળશામૃત :-

૧. * પુષ્કળ અને મોટા અહા ચંચલ વિકલ્પોરૂપ જે,
તરંગથી ઊઠતી અહો આ ઇન્દ્રજાળ સમસ્તને;
૨. * ટંકારમાત્ર જ જેહનો તત્કાળ દૂર કરે અરે,
ચિન્માત્ર એવા તેજનો હું પુંજ છું આત્મા ખરે.

ગાથા - ૧૪૩

ઉત્થાનિકા :-‘પક્ષાતિકાંતનું (પક્ષને ઓળંગી ગયેલાનું) શું સ્વરૂપ છે?’-એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે ગાથા હવે કહે છે :-

ગાથા :- * નયદ્વયકથન જાણે જ કેવળ સમયમાં પ્રતિબદ્ધ જે,
નયપક્ષ કંઈ પણ નવ ગ્રહે, નયપક્ષથી પરિહીન તે. ૧૪૩.

ટીકામૂત :-

(૧) * [જેવી રીતે કેવળી નયપક્ષોને કેવળ જાણે જ છે, પરંતુ કોઈ પણ નયપક્ષને ગ્રહણ કરતા નથી :]

૧. * જ્યમ કેવળી પ્રભુ વિશ્વના આ સાક્ષીમાત્ર જ હોઈને,
વ્યવહારનિશ્ચયનય અહો શ્રુતજ્ઞાનના છે અંશ જે;
૨. * તે પક્ષદ્વયના સ્વરૂપને કેવળ અહો જાણે જ છે,
કિંતુ નિત્ય પ્રકાશમાન, સહજ, વિમળ જે જ્ઞાન છે
૩. * કેવળ, અહો તેના વડે વિજ્ઞાનઘન થઈને ખરે,
શ્રુતજ્ઞાનની આ ભૂમિને ઓળંગી હોવાને લીધે;
૪. * નયપક્ષ સૌના ગ્રહણથી દૂરે થયા હોવાથી તે,
કદી કોઈ નયના પક્ષને ગ્રહતા નથી [સર્વજ્ઞ એ]

(૨) * [તેવી રીતે શ્રુતજ્ઞાની પણ અનુભવના કાળે નયપક્ષોને કેવળ જાણે જ છે પરંતુ ગ્રહતા નથી]

૧. * તેવી રીતે શ્રુતજ્ઞાની આત્મા જે ઉઘાડ*થી ઊપજે
શ્રુતના વિકલ્પ ઘણાં અહો ઉત્પન્ન થાયે પણ ભલે;
૨. * પરનું ગ્રહણ કરવા પ્રતિ ઉત્સાહ નહીં હોવાથી તે,
વ્યવહારનિશ્ચયનય** અહો શ્રુતજ્ઞાનના છે અંશ જે;
૩. * તે પક્ષદ્વયના સ્વરૂપને કેવળ અહો જાણે જ છે,
કિંતુ અતિ તીક્ષ્ણ અહો એ જ્ઞાનની દ્રષ્ટિ વડે;
૪. * નિર્મળ અને નિત-ઉદિત, ચિન્મય સમયથી પ્રતિબદ્ધ છે,
એવા અનુભવકાળમાં થઈ જ્ઞાનઘન પોતે જ તે;
૫. * શ્રુતના વિકલ્પ સમસ્ત અંતર્બાહ્યને ઓળંગીને,
નયપક્ષગ્રહણથી દૂર થઈ નયપક્ષને ગ્રહતો ન તે.

* ઊઘાડથી = ક્ષયોપશમથી

** વ્યવહારનિશ્ચયનય = વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષ

(૩) * [તે ભાવશ્રુતજ્ઞાની અનુભવના કાળે અનુભૂતિમાત્ર સમયસાર છે :]

* વિકલ્પથી અતિ પાર થઈ શ્રુતજ્ઞાની અનુભવકાળમાં,
બનતો અહો પરમાત્મા, જ્ઞાનાત્મા તત્ક્ષણ અહા !
પરથી પૃથક્ જ્યોતિ* અહો નિજ આત્મની ખ્યાતિરૂપે,
અનુભૂતિમાત્ર જ છે સમયનો સાર તે જ્ઞાની ખરે.

ટીકા : [૧] કેવળી વિષયક છ બોલ :-

બોલ-૧ : જેવી રીતે કેવળી ભગવાન, વિશ્વના સાક્ષીપણાને લીધે,

બોલ-૨ : શ્રુતજ્ઞાનના અવયવભૂત એવા જે વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષો તેમના સ્વરૂપને જ કેવળ જાણે છે

બોલ-૩ : પરંતુ, નિરંતર પ્રકાશમાન, સહજ, વિમળ, સકળ કેવળજ્ઞાનવડે

બોલ-૪ : સદા પોતે જ વિજ્ઞાનઘન થયા હોઈ,

બોલ-૫ : શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાના અતિકાંતપણા વડે (અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાને, ઓળંગી ગયા હોવાને લીધે)

બોલ-૬ : સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દૂર થયા હોવાથી, કોઈપણ નયપક્ષને ગ્રહતા નથી,

(૨) શ્રુતજ્ઞાની વિષયક છ બોલ :-

બોલ-૧ : તેવી રીતે જે (શ્રુતજ્ઞાની આત્મા), ક્ષયોપશમથી જેનું ઊપજવું થાય છે એવા શ્રુતજ્ઞાનાત્મક વિકલ્પો ઉત્પન્ન થતા હોવા છતાં પરનું ગ્રહણ કરવા પ્રતિ ઉત્સાહ નિવૃત્ત થયો હોવાને લીધે,

બોલ-૨ : શ્રુતજ્ઞાનના અવયવભૂત વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષોના સ્વરૂપને જ કેવળ જાણે છે

બોલ-૩ : પરંતુ, અતિ તીક્ષ્ણ જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી ગ્રહવામાં આવેલા, નિર્મળ, નિત્ય-ઉદિત, ચિન્મય સમયથી પ્રતિબદ્ધતા વડે (અર્થાત્ ચૈતન્યમય આત્માના અનુભવ વડે)

બોલ-૪ : તે વખતે (અનુભવ વખતે) પોતે જ વિજ્ઞાનઘન થયો હોઈને,

બોલ-૫ : શ્રુતજ્ઞાનાત્મક સમસ્ત અંતર્જલ્પરૂપ તથા બહિર્જલ્પરૂપ વિકલ્પોની ભૂમિકાને અતિકાંતપણા વડે

બોલ-૬ : સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દૂર થયો હોવાથી, કોઈ પણ નયપક્ષને ગ્રહતો નથી,

(૩) [ભાવશ્રુતજ્ઞાની અનુભવના કાળે અનુભૂતિમાત્ર સમયસાર છે :]

* તે (આત્મા) ખરેખર સમસ્ત વિકલ્પોથી અતિ પર, પરમાત્મા, જ્ઞાનાત્મા, પ્રત્યજ્જ્યોતિ* આત્મખ્યાતિરૂપ અનુભૂતિમાત્ર સમયસાર છે.

* પ્રત્યજ્જ્યોતિ = પરથી પૃથક્-ભિન્ન સર્વજ્જ્યોતિ.

કળશ - ૯૨

ઉત્થાનિકા :-તે આત્મા આવો અનુભવ કરે છે એમ કળશમાં કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. ચિત્સ્વભાવના પુંજ વડે જ પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય અને ધૌવ્ય ભવાય છે (-કરાય છે).
૨. એવું જેનું પરમાર્થ સ્વરૂપ હોવાથી જે એક છે એવા અપાર સમયસારને,
૩. હું સમસ્ત બંધપદ્ધતિને દૂર કરીને અર્થાત્ કર્મના ઉદયથી થતા સર્વભાવોને છોડીને, અનુભવું છું.

કળશામૃત :-

૧. * ચિત્સ્વરૂપ [ની દ્રષ્ટિ વડે] જ ભવાય છે નિજના અહા,
ઉત્પાદ, વ્યય ને ધૌવ્ય [ભાવ, અભાવ, ભાવરૂપે યથા;]
૨. * પરમાર્થરૂપ એવું અહો જેનું સ્વરૂપ જ હોઈને,
જે એક છે એવા અપાર અહો સમયના સારને;
૩. * દ્રવકર્મના ઉદયે થતા ભાવો સહુને છોડતો,
દૂરે કરીને બંધને અનુભવ કરું છું આત્મનો.

ગાથા - ૧૪૪

ઉત્થાનિકા :-પક્ષાતિકાંત જ સમયસાર છે એમ નિયમથી ઠરે છે—એમ હવે કહે છે :-

ગાથા :- * સમ્યક્ત્વ તેમ જ જ્ઞાનની જે એકને સંજ્ઞા મળે,
નયપક્ષ સકલ સહિત ભાખ્યો તે 'સમયનો સાર' છે. ૧૪૪.

ટીકામૃત :-

(૧) * [પક્ષાતિકાંત સમયસાર જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે એવો નિયમ કહે છે :]

૧. * સમસ્ત નયપક્ષો વડે ખંડિત થતો નહીં જે ખરે,
તેથી અહો જેનો સમસ્ત વિકલ્પનો વ્યાપાર છે
૨. * અટકી ગયો, એવો અહો છે, તે સમયનો સાર રે,
આ એક આત્માને મળે છે નામ આવા બે ખરે-
૩. * કેવળ 'સુદર્શન' ને 'સુજ્ઞાન' જ [તેહ જ્ઞાની આત્મને;]
[આ રીત દર્શન-જ્ઞાન આ બે આત્માથી એક છે.]

(૨) * [હવે પક્ષાતિકાંત થવાની વિધિનું વર્ણન કરે છે :]

૧. * સૌથી પ્રથમ, શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબને નિશ્ચય કરે,
જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મનો, પછી આત્મખ્યાતિ કાજ તે.
૨. * પરની પ્રસિદ્ધિ જેહથી થતી તેહ ઇન્દ્રિય-મન થકી,
પ્રવર્તતી બુદ્ધિ બધી જે તેમને સીમિત કરી;
૩. * મતિજ્ઞાનતત્ત્વ કરે અહો જે આત્મની સન્મુખ અને
અનેક નયપક્ષો તણા આલંબને જે થાય છે
૪. * એવા વિકલ્પ વિવિધથી; આકુળતા ઉપજાવતી,
શ્રુતજ્ઞાનની બહુ બુદ્ધિઓને પણ અહો સીમિત કરી;
૫. * શ્રુતતત્ત્વને પણ તે કરે નિજ આત્મની સન્મુખ અને
અત્યંત રહિત વિકલ્પ થાતાં પ્રગટતું તત્કાળ જે
૬. * નિજરસથી, આદિ-મધ્ય-અંત રહિત કેવળ એક ને,
આકુળતાથી રહિત, આખા જગત પર જાણે તરે;
૭. * અખંડ છે પ્રતિભાસમય, વિજ્ઞાનઘન, અણઅંત જે,
પરમાત્મરૂપ એવો અહો જે સમયસાર અનુભવે;
૮. * તે જ કાળે આત્મા સમ્યક્પણે શ્રદ્ધાય છે,
જણાય પણ છે [તે જ કાળે] તેથી [એમ કથાય છે]
૯. * કે સમયસાર જ છે ખરે 'સમકિતદર્શન'* તેમ તે
'સમ્યક્સુજ્ઞાન'*** જ છે ખરે [પક્ષાતિકાંત થતાં અરે!]

* 'સમકિતદર્શન' = સમ્યગ્દર્શન = સુદર્શન ** સમ્યક્ સુજ્ઞાન = સમ્યગ્જ્ઞાન = સુજ્ઞાન

ટીકા :-

- (૧) ૧. * જે ખરેખર સમસ્ત નયપક્ષો વડે ખંડિત નહિ થતો હોવાથી જેનો સમસ્ત વિકલ્પોનો વ્યાપાર
૨. અટકી ગયો છે એવો છે, તે સમયસાર છે; ખરેખર આ એકને જ
૩. કેવળ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું નામ મળે છે. (સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સમયસારથી જુદાં નથી, એક જ છે.)
- (૨) ૧. પ્રથમ, શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી જ્ઞાનસ્વભાવ આત્માનો નિશ્ચય કરીને, પછી આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિને માટે,
૨. પરપદાર્થની પ્રસિદ્ધિના કારણો જે ઇન્દ્રિય દ્વારા અને મન દ્વારા પ્રવર્તતી બુદ્ધિઓ તે બધીને મર્યાદામાં લાવીને
૩. જેણે મતિજ્ઞાનતત્ત્વને (-મતિજ્ઞાનના સ્વરૂપને) આત્મસન્મુખ કર્યું છે એવો, તથા નાના પ્રકારના નયપક્ષોના આલંબનથી થતા
૪. અનેક વિકલ્પો વડે આકુળતા ઉત્પન્ન કરનારી શ્રુતજ્ઞાનની બુદ્ધિઓને પણ મર્યાદામાં લાવીને
૫. શ્રુતજ્ઞાન-તત્ત્વને પણ આત્મસન્મુખ કરતો, અત્યંત વિકલ્પ રહિત થઈને, તત્કાળ
૬. નિજરસથી જ પ્રગટ થતા, આદિ-મધ્ય-અંત રહિત, અનાકુળ, કેવળ એક, આખાય વિશ્વના ઉપર જાણે કે તરતો હોય
૭. તેમ અખંડ પ્રતિભાસમય, અનંત, વિજ્ઞાનઘન, પરમાત્માસ્વરૂપ સમયસારને જ્યારે આત્મા અનુભવે છે
૮. તે વખતે જ આત્મા સમ્યક્ પણે દેખાય છે (અર્થાત્ શ્રદ્ધાય છે) અને જણાય છે તેથી
૯. સમયસાર જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

કળશ - ૯૩

ઉત્થાનિકા :-હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * નયોના પક્ષો રહિત, અચળ નિર્વિકલ્પભાવને
* પામતો જે સમયનો (આત્માનો) સાર પ્રકાશે છે
૨. * તે આ સમયસાર (શુદ્ધાત્મા)—કે જે નિભૃત (નિશ્ચળ, આત્મલીન) પુરુષો વડે
* સ્વયં આસ્વાદ્યમાન છે (-આસ્વાદ લેવાય છે, અનુભવાય છે) તે-વિજ્ઞાન જ જેનો એક રસ છે
૩. * એવો ભગવાન છે, પવિત્ર પુરાણ પુરુષ છે;
* જ્ઞાન કહો કે દર્શન કહો તે આ (સમયસાર) જ છે;
૪. * અથવા વધારે શું કહીએ? જે કંઈ છે તે
* આ એક જ છે (-માત્ર જુદાં જુદાં નામથી કહેવાય છે).

કળશામૃત :-

૧. * નયપક્ષથી વિરહિત અવિચળ નિર્-વિકલ્પ સ્વભાવને,
પામી અહો પરકાશતો આ આત્માનો સાર જે;
૨. * તેહ આ શુદ્ધાત્મા નિભૃત જ્ઞાનીઓ વડે,
આસ્વાદ્ય છે પોતાથી, જેનો એકરસ વિજ્ઞાન છે;
૩. * એવો અહો ભગવાન જે છે, પુણ્ય પુરુષ પુરાણ તે,
તેને કહો [ધૃવ] જ્ઞાન કે દર્શન કહો, તે આ જ છે;
૪. * અથવા વધારે શું કહીએ? જે કંઈ પણ તેહ છે,
આ એક માત્ર જ છે ખરે પણ નામ જુદા હો ભલે.

કળશ-૯૪

ઉત્થાનિકા :-આ આત્મા જ્ઞાનથી ચ્યુત થયો હતો તે જ્ઞાનમાં જ આવી મળે છે એમ હવે કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

(૧) [દ્રષ્ટાંત : પોતાના સમૂહથી ચ્યુત થયેલું પાણી ફરી પોતાના સમૂહમાં આવી મળે છે :]

૧. * જેમ પાણી પોતાના સમૂહથી ચ્યુત થયું થકું દૂર ગહન વનમાં ભમતું હોય
* તેને દૂરથી જ ઢાળવાળા માર્ગ દ્વારા
૨. * પોતાના સમૂહ તરફ બળથી વાળવામાં આવે;
* પછી તે પાણી, પાણીને પાણીના સમૂહ તરફ ખેંચતું થકું
૩. * પ્રવાહરૂપ થઈને, પોતાના સમૂહમાં આવી મળે;
- (૨) * [તેવી રીતે પોતાના સ્વભાવથી ચ્યુત થયેલો આત્મા ફરી સ્વભાવમાં આવી મળે છે :]
- ૩ * તેવી રીતે આ આત્મા પોતાના વિજ્ઞાનઘન સ્વભાવથી ચ્યુત થયો થકો
૪. * પ્રચુર વિકલ્પજાળના ગહન વનમાં દૂર ભમતો હતો
* તેને દૂરથી જ વિવેકરૂપી ઢાળવાળા માર્ગ દ્વારા
૫. * પોતાના વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ તરફ
* બળથી વાળવામાં આવ્યો;
૬. * કેવળ વિજ્ઞાનઘનના જ રસીલા પુરુષોને
* જે એક વિજ્ઞાનરસવાળો જ અનુભવાય છે
૭. * એવો તે આત્મા, આત્માને આત્મામાં જ ખેંચતો થકો (અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞાનને ખેંચતું થકું પ્રવાહરૂપ થઈને),
* સદા વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવમાં આવી મળે છે.

કળશામૃત :-

(૧) * [દ્રષ્ટાંત : પોતાના સમૂહથી ચ્યુત થયેલું પાણી ફરી પોતાના સમૂહમાં આવી મળે છે :]

૧. * નિજ સમૂહથી ચ્યુત થયું થકું જ્યમ પાણી ગહન વને ભમે,
દૂરથી જ તેને ઢાળવાળા માર્ગ દ્વારા બળ વડે;
૨. * તેના જ સમૂહ પ્રતિ અહો જો વાળવામાં આવતું,
તો પાણી તે નિજના સમૂહ પ્રતિ જ ખેંચાતું થકું;
૩. * પ્રવાહરૂપ થઈ અહો નિજ સમૂહમાં આવી મળે,
* ત્યમ આત્મા આ જ્ઞાનઘન નિજભાવથી ચ્યુત થઈ અને
- (૨) * [તેવી રીતે પોતાના સ્વભાવથી ચ્યુત થયેલો આત્મા ફરી સ્વભાવમાં આવી મળે છે :]
૧. * વિકલ્પજાળ પ્રચુરના વન ગહનમાં ભમતો હતો,
વિવેકરૂપી ઢાળવાળા માર્ગથી તેને અહો;

૨. * દૂરથી જ નિજ વિજ્ઞાનઘન એવા સ્વભાવ પ્રતિ અહા,
[આ રીત ભેદવિજ્ઞાન બળથી] વાળવામાં આવતાં;
૩. * વિજ્ઞાનઘન બસ માત્રના રસીલા પુરુષો જેહ છે,
તેના વડે વિજ્ઞાનરસમય આતમા વેદાય છે;
૪. * એવો અહો તે આતમા નિજ આત્મમાં નિજ આત્મને,
ખેંચી પ્રવાહરૂપે થઈ ઘનજ્ઞાનમહીં આવી મળે.

કળશ - ૯૫

ઉત્થાનિકા :-હવે કર્તાકર્મ અધિકારનો ઉપસંહાર કરતાં, કેટલાક કળશરૂપ કાવ્યો કહે છે; તેમાં પ્રથમ કળશમાં કર્તા અને કર્મનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * વિકલ્પ કરનાર જ કેવળ કર્તા છે અને
* વિકલ્પ જ કેવળ કર્મ છે; (બીજાં કોઈ કર્તા-કર્મ નથી;)
૨. * જે જીવ વિકલ્પસહિત છે તેનું કર્તાકર્મપણું
કદી નાશ પામતું નથી [એવું જિનવરનું કથન છે.]

કળશામૃત :-

૧. * વિકલ્પનો કરનાર માત્ર જ છે ખરે કર્તા અને
વિકલ્પમાત્ર જ છે અહો [કર્તાતણું એ] કર્મ ને
૨. * જે જીવ સહિત વિકલ્પ છે કર્તા-કરમપણું તેહનું,
કદી પામતું નથી નાશને [-આ વચન છે જિનવરતણું.]

કળશ - ૯૬

ઉત્થાનિકા :-જે કરે છે તે કરે જ છે, જે જાણે છે તે જાણે જ છે—એમ હવે કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જે કરે છે તે કેવળ કરે જ છે અને
* જે જાણે છે તે કેવળ જાણે જ છે;
૨. * જે કરે છે તે કદી જાણતો નથી અને
* જે જાણે છે તે કદી કરતો નથી.

કળશામૃત :-

૧. * કરનાર જે છે તે ખરે કરનાર કેવળ છે અને
જાણક અહો જે છે ખરે તે માત્ર જાણનહાર છે;
* કરનાર જે છે તે ખરે કદી જાણનાર નથી અને
જે જાણનારો છે અહો નહિ તે કદી કરનાર છે.

કલ્પ - ૯૭

ઉત્થાનિકા :-એવી જ રીતે કરવારૂપ ક્રિયા અને જાણવારૂપ ક્રિયા બંને ભિન્ન છે એમ હવે કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * કરવારૂપ ક્રિયાની અંદરમાં જાણવારૂપ ક્રિયા ભાસતી નથી અને
* જાણવારૂપ ક્રિયાની અંદરમાં કરવારૂપ ક્રિયા ભાસતી નથી;
૨. * માટે જ્ઞપ્તિક્રિયા અને 'કરોતિ' ક્રિયા બંને ભિન્ન છે;
* અને તેથી એમ ઠર્યું કે જે જ્ઞાતા છે તે કર્તા નથી.

કલ્પશામૂત :-

૧. * કરવા તણી ક્રિયા મહીં જાણનક્રિયા નથી ભાસતી,
જાણનક્રિયાના અંતરે કર્તૃક્રિયા નથી ભાસતી;
૨. * 'જ્ઞપ્તિ'-'કરોતિ'ની ક્રિયાઓ તેથી બંને ભિન્ન છે,
માટે ઠર્યું-છે જેહ 'જ્ઞાતા' તે નથી 'કર્તા' ખરે.

કલશ - ૯૮

ઉત્થાનિકા :-ફરીને એ જ વાતને દ્રઢ કરે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * કર્તા નક્કી કર્મમાં નથી અને કર્મ છે તે પણ નક્કી કર્તામાં નથી—
* એમ જો બંનેનો પરસ્પર નિષેધ કરવામાં આવે છે તો કર્તાકર્મની સ્થિતિ શી?
૨. * (અર્થાત્ જીવ-પુદ્ગલને કર્તાકર્મપણું ન જ હોઈ શકે.)
* આ પ્રમાણે જ્ઞાતા સદાય જ્ઞાતામાં જ છે અને
૩. * કર્મ સદા કર્મમાં જ છે એવી વસ્તુસ્થિતિ પ્રગટ છે
* તોપણ અરે ! નેપથ્યમાં આ મોહ કેમ અત્યંત જોરથી નાચી રહ્યો છે?
(એમ આચાર્યને ખેદ અને આશ્ચર્ય થાય છે.)

કલશામૃત :-

૧. * કર્તા નક્કી નથી કર્મમાં, નહિ કર્મ કર્તામાં નક્કી,
નિષેધ બંનેનો પરસ્પર આમ કરવાથી સ્થિતિ
૨. * છે જીવ કર્તા, કર્મ પુદ્ગલ—એ રીતે બનતી નથી;
તેથી સદા છે [આતમા] જ્ઞાતા અહા જ્ઞાતા મહીં;
૩. * ને કર્મ કર્મમહીં સદા છે પ્રગટ એ વસ્તુસ્થિતિ,
તોપણ અરે! નેપથ્યમાં કાં મોહ નાચી રહ્યો અતિ?

કળશ - ૯૯

ઉત્થાનિકા :-અથવા જો મોહ નાચે છે તો ભલે નાચો; તથાપિ વસ્તુસ્વરૂપ તો જેવું છે તેવું જ છે—એમ હવે કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * અચળ, વ્યક્ત અને ચિત્શક્તિઓના (-જ્ઞાનના અવિભાગ પરિચ્છેદોના) સમૂહના ભારથી
* અત્યંત ગંભીર આ જ્ઞાનજ્યોતિ
૨. * અંતરંગમાં ઉગ્રપણે એવી રીતે જાજ્વલ્યમાન થઈ કે—
* આત્મા અજ્ઞાનમાં કર્તા થતો હતો
૩. * તે હવે કર્તા થતો નથી અને
* અજ્ઞાનના નિમિત્તે પુદ્ગલ કર્મરૂપ થતું હતું તે કર્મરૂપ થતું નથી;
૪. * વળી જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ જ રહે છે અને
* પુદ્ગલ પુદ્ગલરૂપ જ રહે છે.

કળશામૃત :-

૧. * અવિચળ, પ્રગટ, ચિત્શક્તિઓના સમૂહના બહુ ભારથી,
અત્યંત ગંભીર જ્ઞાનજ્યોતિ ઉગ્રરૂપે પ્રગટતી-
૨. * એવી રીતે આ અંતરંગે કે અહો જે આત્મા
અજ્ઞાનમાં બનતો હતો કર્તા, અહો તે આત્મા
૩. * કર્તા થતો નથી તે હવે, ને [તેમ આ] પુદ્ગલ અહા!
અજ્ઞાનના નિમિત્તથી નથી થાતું કર્મરૂપે કદા;
૪. * વળી જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપે રહે છે તેમ પણ પુદ્ગલ અહા !
પુદ્ગલરૂપે જ સદા રહે છે [વસ્તુનું છે સ્વરૂપ આ.]

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ ભગવત્કુંડકુંડાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં કર્તાકર્મનો પ્રરૂપક બીજો અંક સમાપ્ત થયો.